

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 5
Nummer 2
Juli 2024

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Een kleurrijke geschiedenis

De gevel van het Bossche stadhuis

21

De burgemeester schrijft geschiedenis

Het handschrift van Arnold Verheijen

36

Verzetsheld of avonturier?

Piet Kerssens (1921-1944)

Voorwoord

De omslag van deze aflevering van *Silva* maakt direct duidelijk dat ook dit nummer weer het nodige nieuws te bieden heeft. Het zal veel lezers zijn opgevallen dat de gevel van het Bossche stadhuis een geheel andere – om niet te zeggen: zomerse! – aanblik biedt nadat onlangs de steigers verwijderd werden. Ronald Glaudemans duikt diep in de lotgevallen van de stadhuisgevel door de eeuwen heen. Hij laat zien hoe de gevel zijn huidige uiterlijk heeft gekregen en belicht de afwegingen die zijn gemaakt bij de recente restauratie. Met de frisse uitstraling van de stenen gevel en het 'Spaanse groen' op deuren en luiken oogt het stadhuis weer zoals dat eerder in de geschiedenis al het geval was.

Maarten van Boven vraagt aandacht voor een fascinerende figuur uit het Bossche verleden. Arnold Verheijen was aan het begin van de negentiende eeuw niet alleen de eerste burgemeester van onze stad; hij was ook nauw betrokken bij de totstandkoming van culturele instellingen zoals de Tekenschool, Sociëteit Casino en het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Nieuw is het inzicht dat hij de eerste gebruiker was van het omvangrijke manuscript van de bekende J.H. van Heurn over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Verheijen maakte er dankbaar gebruik van voor zijn eigen geschriften, die hij verrijkte met bijzonder illustratiemateriaal.

Vernieuwend is zeker ook het artikel van Anita Reisz over Piet Kerssens, de jonge Bosscheenaar die bij de bevrijding van zijn stad tragisch om het leven kwam op de Wilhelminabrug. Een intensieve zoektocht in archieven in binnen- en buitenland schetst een beeld van het leven van Kerssens dat in grote lijnen overeenkomt met wat al bekend was uit zijn Levensloop, die kort na de oorlog werd opgesteld. Met nieuwe gegevens wordt zijn biografie verder ingevuld en genuanceerd. Dit roept de prikkelende vraag op: in hoeverre is het terecht dat Piet Kerssens na de oorlog is herinnerd als boegbeeld van het verzet in 's-Hertogenbosch?

De redactie wenst u veel zomers leesplezier met deze boeiende aflevering van *Silva*!

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Hildo van Engen (hoofdredeacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: de gerestaureerde en schoon-gemaakte gevel van het Bossche stadhuis anno 2024 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Urban Titulaer).

e-ISSN 2666-9951

Een kleurrijke geschiedenis

De gevel van het Bossche stadhuis

Ronald Glaudemans

De gevel van het statige stadhuis siert al ruim 350 jaar de Markt van 's-Hertogenbosch. In al die eeuwen kreeg de gevel heel wat te verduren. Niet alleen vervuiling en vernieling brachten schade toe, maar ook honderden reparaties en reinigingen hadden hun sporen achtergelaten, letterlijk. De gevel was veranderd in een lappendeken en een grondige restauratie was nodig. Inmiddels is dat proces afgerond en is de gevel in volle glorie hersteld, klaar voor de toekomst. Een mooie aanleiding om terug te kijken. Speciaal voor *Silva* duikt bouwhistoricus Ronald Glaudemans in het verhaal van de bouw, de lotgevallen en de restauraties van de gevel.¹

Op 10 juli 1632 zit de nu wereldberoemde Haarlemse schilder Pieter Saenredam tegenover het Bossche stadhuis op de eerste verdieping van het huis De Samson en tekent daar de oude stadhuisgevels.² De in de late gotiek en renaissance in fases gebouwde gevels maskeren het oudere gebouwencomplex waarin het Bossche stadsbestuur al sinds 1366 zetelt. De onwaarschijnlijk nauwkeurige weergave van het stadhuis toont tot in detail de heraldiek, de Bourgondische symboliek en andere versieringen die op de gevel en het bordes zijn aangebracht. De tekening, die in het Rijksmuseum wordt bewaard, is een unieke getuigenis van een wereld die snel daarna geheel zou verdwijnen (afbeelding pag. 4). De katholieke stad was overgenomen door een protestants bewind en dat oude stadhuis vol symboliek moest het veld ruimen. Een nieuwe, strakke

gevel in de stijl van het Hollands classicisme werd in 1670 opgetrokken.

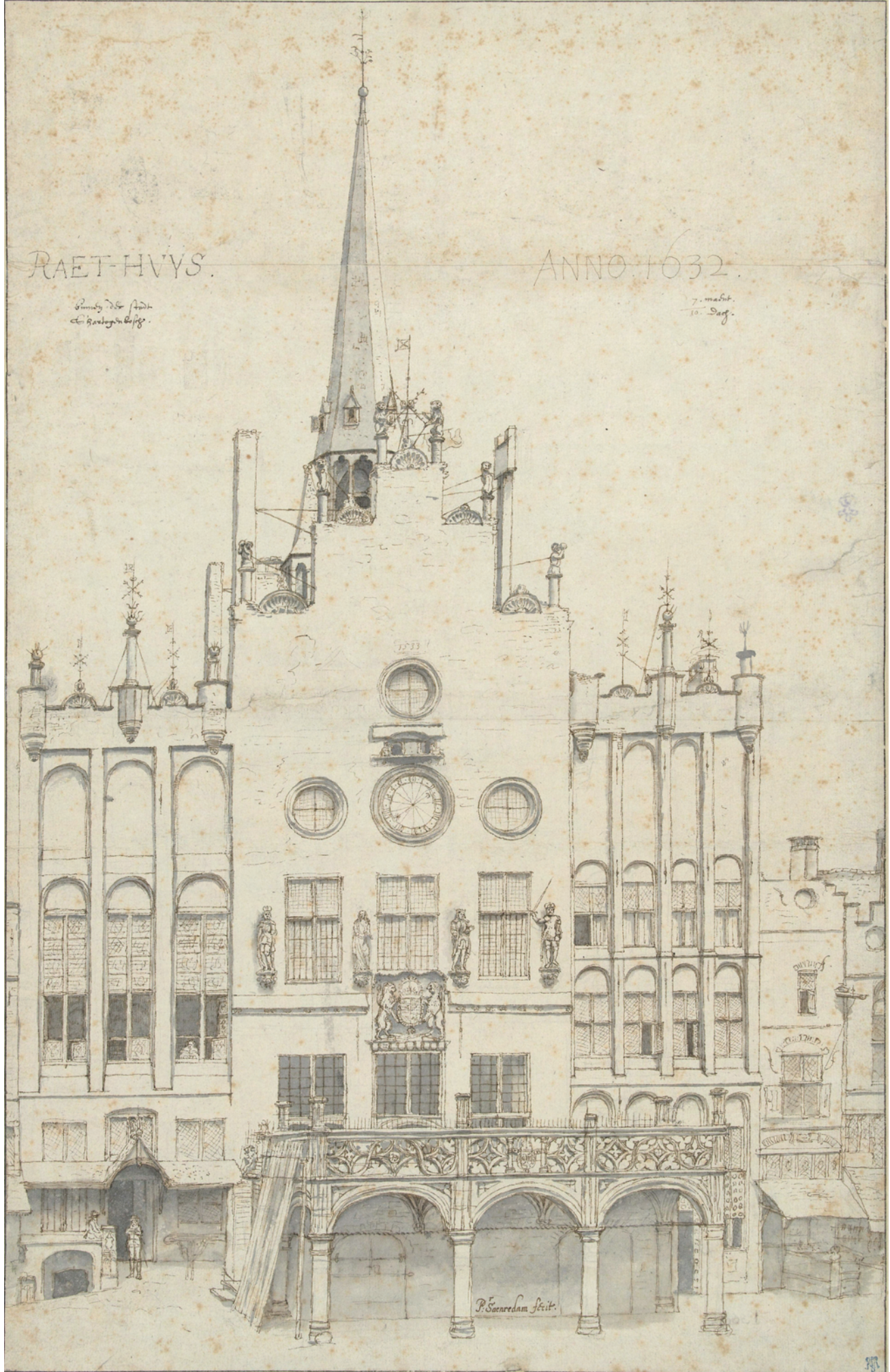
Woud van symbolen

Pieter Saenredam tekent in 1632 met een fotografische precisie de laatgotische stadhuisgevels en de versieringen. Het opvallendst zijn de vier mansgrote standbeelden die prominent tegen de middelste gevel staan. Van links naar rechts zijn uitgebeeld: keizer Karel V, hertogin Johanna van Brabant, haar echtgenoot Wenceslaus van Luxemburg en keizer Maximiliaan van Oostenrijk. De uitgebeelde stenen vorsten hebben allen een speciale band met de stad en zijn in 1532, na een renovatie van de gevel, gehakt door beeldhouwer Joost Jonkers en gepolychromeerd door de gebroeders Willem en Jacob Gerritsz. Boven de hoofdtoegang van het stadhuis is een groot wapenschild zichtbaar, dat wordt gesteund door twee leeuwen. Het wapen, onder een keizerskroon en omzoomd door de ketting van de Orde van het Gulden Vlies, is dat van keizer Karel V. De schakels van deze ketting worden zoals gebruikelijk gevormd door vuurslagen en vuurbollen, beide symbolisch voor het hertogdom Bourgondië. Opvallend genoeg is het wapen in 1632, drie jaar na de val van de stad en het begin van de Hollandse bezetting, nog steeds aanwezig. Vermoedelijk is het wapenschild van Karel V in 1633 verwijderd.³ Het enorme wapen staat op een balk waarop negen kleine, onherkenbare wapenschilden zijn bevestigd. Hoger in de gevel zien we een ruiterspel, de 'perdjes', dat bij de nieuwbouw in 1670 weer terug zou keren in de gevel. Op de middelste trapgevel zien we bovenop ook interessante versieringen.

¹ De auteur is schatplichtig aan Ester Vink, die in opdracht van Erfgoed 's-Hertogenbosch inventarisaties uitvoerde in de bijzonder omvangrijke archieven aangaande het stadhuis in de periode vanaf 1350 tot de twintigste eeuw.

² De Hond en Huys Janssen 2013, 84-93, cat. nr. 10.

³ Op tekeningen en schilderijen die tussen 1632 en 1670 zijn gemaakt, is op deze plek een kleiner, onherkenbaar wapenschild zichtbaar, mogelijk het wapen van de Republiek of van de Generaliteit.

Tekening 'RAET-HUYS / binnen der Stadt / 's-Hertogenbosch' door Pieter Jansz. Saenredam, gedateerd 10 juli 1632 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-T-1898-A-3657).

Ten eerste zijn er op de onderste trappen twee waterdragers en een trap hoger twee leeuwen die ieder een onherkenbaar wapenschild vasthouden. Op de top houden twee leeuwen een smeedijzeren staketsel vast dat bestaat uit het Bourgondisch kruis (Andreaskruis) met in het midden de Vuurslag. De naar boven doorlopende staak eindigt met een windvaan, waarop weer het Bourgondisch Kruis te zien is. De flankerende schermgevels zijn bekroond met versierde 'kantelen'. Op beide middelste kantelen staan de Zuilen van Hercules, met daarop een stenen vuurbol waaruit metalen bliksemschichten komen. Uit de bol steekt een ijzeren staak naar boven, waarop van onder naar boven het Bourgondisch Kruis, de Vuurslag en een windvaantje met Bourgondisch Kruis in smeedwerk. Op de vier overige kantelen staan kleinere zuiltjes met daarop een vuurbol. Tussen de kantelen ten slotte, staan vier smeedijzeren staketsels met aan de staak de Vuurslag, het Bourgondisch Kruis en een Bourgondisch windvaantje. Kortom: een woud van symbolen bovenop de gevel.

Podium

Vóór de gevel van het stadhuis bevindt zich een gotische verhoging op pilaren, de 'puie' genoemd.⁴ Dit permanente en mooi versierde podium wordt tot 1629 voor allerlei officiële gelegenheden gebruikt en is dan ook het middelpunt bij de verkondigingen van de Blijde Inkomsten; de nieuwe vorst las deze voor vanaf de puie. Aan de voorzijde van de balustrade hangt het kleine wapenschild van de regerende vorst, vanaf 1621 landsheer van de Zuidelijke Nederlanden en koning van Spanje, Filips IV. Van het tweede kleine wapenschild is niet bekend van wie het is. Het middelste grote wapenschild is dat van keizer Karel V, bekroond met een keizerskroon en omhangen door de keten van het Gulden Vlies. Aan weerszijden zijn de Zuilen van Hercules opgenomen in de balustrade en op een uitgehouwen spreuklint staat het devies van de keizer: *Plus Oultre* ('Steeds verder').

Deze Bourgondische en Spaanse machtssymboliek moet de nieuwe Hollandse bestuurders een doorn in het oog zijn geweest. Elk detail op de gevel schreeuwde de verbondenheid uit van de stad met de Bourgondiërs en het Spaanse keizerrijk. Iedere dag werden de heren op het stadhuis herinnerd aan een katholiek verleden dat uitgebannen en afgesloten diende te worden. Kort nadat Saenredam zijn tekening maakte, werd de gotische puie, de verhoging voor het bordes, afgebroken. Daarmee verdween de op ooghoogte aanwezige heraldiek en symboliek.⁵ Deze tribune, op zichzelf al symbolisch door

⁴ De van Saenredams tekening bekende puie werd in 1529 gebouwd (vernieuwd) door de Henegouwse aannemer Jan Darkennis (d'Arquennes), die later ook bouwmeester van de Sint-Jan werd. Op de nog bestaande onderdelen van de puie zijn de steenhouwersmerken van de Henegouwse steenhouwersfamilie De Prince aangetroffen.
⁵ Hundertmark en Klück 2000.

Handgekleurde houtsnede van Karel V te paard. Rechtsboven het Rijkswapen met de Orde van het Gulden Vlies. Linksboven zijn embleem: de twee zuilen van Hercules en devies PLUS OULTRE. Prent van vermoedelijk Cornelis Anthonisz., gedrukt door Hans Liefrinck (I), 1539-1556 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1932-162).

de ceremoniële rol die de plek speelde tijdens de Blijde Inkomsten van de soevereine Bourgondische vorsten, werd niet meer vervangen door iets nieuws. Daardoor kreeg het achterliggende bordes de omvang die het nu nog heeft. De rest van de gevel werd nog veertig jaar ongemoeid gelaten. Wel moest de stadhuistoren in 1645 worden vernieuwd en verscheen op het gotische dak het klokkentorentje dat nu nog steeds aanwezig is.

1670-1671: een nieuwe gevel

De directe aanleiding voor de bouw van een nieuwe gevel is een kleine brand op Kerstdag 1669, in de Visiteerkamer aan de achterzijde van het stadhuis. De stad geeft hierop opdracht voor het ontwerpen van een nieuwe Visiteerkamer en nog enkele andere kamers, die aan de achterzijde moeten worden gebouwd. Op 7 maart 1670 zijn de tekeningen, bestekken en begroting klaar en worden de plannen gepresenteerd aan het stadsbestuur. 'Enkele heeren van de regeering en andere borgers vande stad'

maken echter bezwaar tegen de kostbare, maar onzichtbare investering aan de achterzijde. Zij werpen op 'dat als men aen den stadthuijse ijets genegen was te maecken, sulx tot meeste cieraet vande stadt behoorden te geschien voor aen de Marckt ende niet achter'.⁶ Een voorstel om een ontwerp te laten maken voor een nieuwe voorzijde van het stadhuis, wordt in dezelfde vergadering goedgekeurd. De kosten daarvan worden voorlopig op 25.000 gulden geraamd. Slechts drie weken later ligt er een bestek voor het 'hardsteenwerck' van de voorgevel van het stadhuis, opgesteld door architect mr. Pieter Minne uit 's-Gravenhage en mr. Dirck van der Lith, schrijnwerker 'alhier'.⁷ Dit in het stadsarchief bewaarde (eerste) bestek behelst uitsluitend de bouw van de natuurstenen gevel, zonder bordes en zonder achterliggende ruimtes. Bij het bestek hoort een 'afteekeninge ofte caerte figuratijff',

⁶ NL-HtSA, archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810, inv.nr. 290, f. 170v.

⁷ De gebruikte term hardsteenwerk suggereert dat de gevel van hardsteen (een verzamelnaam) zal worden opgetrokken, maar uit het bestek blijkt dat het om Bentheimer zandsteen gaat. In de zeventiende eeuw werd zandsteen, in tegenstelling tot tegenwoordig, ook als een hardsteen aangemerkt.

Allegorische voorstelling van het (vergeefs) verzoek van de steden van Brabant om vertegenwoordiging in de regering van de Verenigde Provinciën. Schilderij van de Bossche schilder Theodoor van Thulden (1606-1669) uit 1650. De Bossche Stedenmaagd draagt het wapen van Brabant voor zich uit. Zij wil het aanbieden aan de vrouw op de troon die de tot de Unie van Utrecht behorende gewesten vertegenwoordigt. Het is de bedoeling dat het Brabantse wapen bij de wapens van de zeven provinciën boven de troon wordt gehangen. Brabant zou dan een gelijkwaardig lid in de Staten-Generaal zijn (Collectie stadhuis 's-Hertogenbosch, nr. 11785.048).

maar helaas is deze tekening niet bewaard gebleven. Pieter Minne wil de bouw voor 9000 gulden aannemen en stelt dat de gevel dan nog voor de winter gereed zal zijn. De lokale steenhouwer mr. Cornelis Wackveld vraagt de aanneemsom van 9500 gulden. Men heeft het bestek vervolgens aangevuld en dit onder voorbehoud aanbesteed aan Minne, voor 8000 gulden. Het is niet bekend wat het voorbehoud precies inhoudt, maar we kunnen er wel naar raden. De door het stadsbestuur voor de bouw aangestelde commissie stuurt namelijk de eerder

Bij de restauratie werden oorspronkelijke steenhouwersmerken teruggevonden die waren aangebracht op de ingemetselde zijden van de zandsteenblokken. Hier zien we een T en een rond symbool met een kruis, dat op meerdere plekken zichtbaar was (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

genoemde Dirck van der Lith met bestek en 'afteekeninge' op pad naar Hollandse steden om daar 'de vermaerste meesters' te bezoeken en over te halen om zich in te schrijven voor het Bossche project. Van deze zoektocht is een uitgebreid reisverslag bewaard gebleven in het archief van het stadsbestuur.⁸ De zoektocht van Van der Lith heeft als resultaat dat op 10 april de bouw van de gevel aan drie nieuwe aannemers wordt gegund: Hendrick Janssen Verhoeck uit Rotterdam en Pieter van Coeverden en Adriaen Scheij uit Dordrecht. Naar verluidt wordt het eerste bestek ter plekke herschreven, veranderd en vooral versoepeld. Op 12 april wordt bekrachtigd dat het werk aan het drietal is gegund en dat de aanneemsom 8990 gulden bedraagt.⁹

Opvallende voorwaarde

In de marge van het eerste bestek is aangetekend dat deze aanneming op 10 april 1670, nog dezelfde dag dus, in aanwezigheid van de heren gecommiteerden op de Gaffel aan meester Pieter Minne is opgezegd en hij 'is daarmede te vreden geweest'. Het alom gebezigde

idee dat Minne de architect is van de gevel moet worden genuanceerd, want de nieuwe aannemers hebben, zoals nog zal blijken, een en ander gewijzigd in het ontwerp.¹⁰ Een opvallende voorwaarde bij de gunning is dat de aannemers ten minste drie bekwame steenhouwers uit Holland moeten laten komen voor de verwerking van de Bentheimer zandsteen.

Het is niet vreemd dat men in Holland op zoek moet naar geschikte ambachtslieden voor de bouw van het stadhuis. Omdat Brabant geen onderdeel uitmaakt van de Republiek en onder de noemer Generaliteitsland wordt gebruikt als wingewest voor Holland, wordt er nauwelijks in de stad geïnvesteerd of gebouwd. Ook is het al honderdvijftig jaar geleden dat er bij de bouw van de Sint-Jan Bentheimer zandsteen is verwerkt in de stad, wat verklaart dat er geen geschikte steenhouwers te vinden zijn.

Het tweede herziene bestek

Met de herziening van het bestek wordt ook het architectonisch ontwerp van Minne en Van der Lith aangetast. Zo worden de maatverhoudingen van de gevel sterk veranderd.¹¹ Merlijn Hurx vermoedt dat dit gebeurt om de nieuwe gevel beter te laten aansluiten op het bestaande stadhuis. Maar het voorste deel van het stadhuis wordt met de gevel geheel vernieuwd, dus dat maakt het minder waarschijnlijk. Het lijkt er eerder op dat de ramen werden vergroot zodat er minder prijzige natuursteen nodig zal zijn. De grootste verandering, en bezuiniging op de architectuur, heeft echter veel meer impact op het aanzien van de gevel. In het eerste bestek namelijk zouden alle zandsteen blokken tot de eerste lijst, onder de pilasters, 'gebosseerd' worden uitgevoerd. Dat wil zeggen: als kussenvormige rusticablokken met afgeschuinde zijden. Deze vormgeving is kostbaar, omdat elk blok door een bekwame steenhouwer apart moet worden bewerkt. Door de blokken gewoon met vlakke voorzijde uit te voeren is een flinke bezuiniging doorgevoerd en is het oorspronkelijke ontwerp sterk uitgekleed.

Aan het bestek zijn ongewoon strenge clausules verbonden. Zo moet de gevel, in drie termijnen, binnen vijf maanden klaar zijn. Een deel van de aanneemsom wordt betaald als een van de drie gestelde termijnen is opgeleverd, maar wanneer die niet worden gehaald worden er enorme kortingen toegepast. De kortingen zijn zodanig hoog dat alle risico's bij de aannemerscombinatie liggen. Ook aan de kwaliteit van de zandsteen worden hoge eisen gesteld en de opdrachtgever houdt het recht om stenen nog te kunnen afkeuren als ze al in de gevel zijn geplaatst. Daarnaast bevat het bestek ook technische aanwijzingen, onder meer over hoe diep en op welke wijze de natuursteen moet worden verankerd in de gevel, en

⁸ NL-HtSA, archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810, inv.nr. 3089. Zie voor het verslag: Hurx 2007.

⁹ Hier wordt alleen de bouw van de voorgevel behandeld. Alles wat achter de gevel moest worden gebouwd, werd aan andere aannemers aanbesteed. De ontwerpen werden gemaakt door de architect of 'Fabrieksmeester' van de stad Rotterdam, Claes Jeremiaszn. Persoons en de hoofdaannemer was Bosschenaar Peter van Goch. Voor de afwerking van het interieur werden adviezen ingewonnen bij architect Erasmus den Otter uit Haarlem, later overgenomen door de hofarchitect van de prins, Jacob Roman uit Den Haag.

¹⁰ Ozinga 1938.

¹¹ De verschoven maatverhoudingen worden uitgebreid behandeld in Hurx 2007.

hoe de kapitelen moeten worden gehakt. Gedetailleerde aanwijzingen over de afwerking van de steen en het voegwerk zijn bij de recente restauratie opnieuw gebruikt en toegepast.¹²

Al op 15 april 1670 beginnen de slopers met de afbraak van de oude gevel en met het stutten van de oude constructies achter de gevel. De kloostermoppen uit de gevel worden opgeslagen om te worden hergebruikt in de nieuwe gevel, achter de zandstenen schil.¹³ Nadat de bestaande fundamenteën zijn gecontroleerd en goed bevonden, gaat de bouw van de gevel van start.¹⁴ De eerste betaling van de keurig opgeleverde termijn is op 23 mei geschied, de bouw van het 'stenen werck' loopt op rolletjes. Ook de tweede termijn wordt gehaald, maar daarna ontstaan er steeds moeilijkheden met de bouwers van de achterliggende ruimtes, omdat die de bouw van de voorgevel niet kunnen bijhouden. De aannemers van de gevel is er alles aan gelegen om de derde termijn in oktober 1670 te halen, en dat lukt uiteindelijk ook. Over de afwikkeling van extra werk en kosten wordt men het echter pas een jaar later eens, wanneer de laatste betaling geschiedt.

Het resultaat is het tegenovergestelde van de oude flamboyant versierde gevel die door Saenredam werd getekend: een strakke, sobere gevel gebouwd in 'Hollands' zandsteen in de stijl van het Hollands classicisme. Een stukje stadsgeschiedenis is voorgoed uitgeveegd.

Het fronton en het timpaan¹⁵

In oktober 1670 is de nieuwe gevel opgetrokken tot aan het fronton. Johannes de Langhe, wiens beroep onduidelijk blijft, heeft dan voor vijf gulden een eerste ontwerp voor het beeldhouwwerk van het timpaan getekend: 'Een rouwe schets offte het aldereerste ontwerp, daer in gestelt twee wilde mans hebbende het wapen Vande Bos met twee beelden die water uijt gieten, presenterende voor de revieren vanden Bos. Aen wedersijts eenige kinders met jaght tuijgh in actsie om te jagen.'¹⁶ Het ontwerp voor het wapenschild werd niet aan De Langhe overgelaten. Blijkbaar is dit een specialisme, want het is door aannemer Dirck van der Lith apart uitbesteed aan Lambert

12 Gebogen steenoppervlak moet worden geschuurd en vlakke oppervlakken worden gefrijnd (er wordt dan een licht streeppatroon in gehakt), niet minder dan acht slagen per palm. De geprofileerde lijsten moeten vol worden gevoegd, zodat de voegen niet opvallen en het een geheel lijkt. Dat geldt ook voor de vier pilasters van de middengevel, die daardoor monolithisch moeten lijken in de plaats van gestapelde blokken.

13 Het 'gruys' van de sloop wordt in karren naar de Hekel gereden en vanaf daar per boot naar stortplekken buiten de Vughterpoort en de Hinthamerpoort vervoerd.

14 De fundering van de puie werd afgekeurd en moest worden verzwaaard. De bouw van het nieuwe bordes zat niet in deze aanbesteding en werd enkele jaren later uitgevoerd.

15 Het fronton, in de bestekken het 'frontdespijs' genoemd, is de driehoek met omlopende kroonlijst bovenop de gevel; het timpaan is de driehoek die beeldhouwwerk bevat, binnen het fronton.

16 NL-HtSA, archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810, inv.nr. 3086.

Zilveren stadhuis- of vroedschapspenning van de stad 's-Hertogenbosch met stadswapen en stadhuis. De penning is in 1721 vervaardigd door de Bossche medailleur Theodorus Casparus van Berckel. De letters S.C. betekenen 'Senatus Consulto', ofwel: 'Goedgekeurd bij Raadsbesluit' (Rijksmuseum Amsterdam, NG-VG-5-25-A).

den Beelthouyer. Deze Lambert zal een beeldsnijder zijn geweest, want het wapenschild is het enige onderdeel in het timpaan dat niet van zandsteen, maar van eikenhout is vervaardigd. Vermoedelijk heeft hij het stadswapen niet slechts ontworpen maar ook zelf gesneden, want een andere betaling hiervoor is niet te vinden in de stadsrekeningen.

In het herziene bestek van de voorgevel is vastgelegd dat er van het beeldhouwwerk voor het timpaan twee kleimodellen moeten worden gemaakt, die zouden worden voorgelegd aan de Raad. Of dit voorschrift ook is gevolgd, is onbekend. Het beeldhouwwerk in het timpaan zou in 1670-1671 zijn uitgevoerd door Jacob van der Hoven, maar deze toeschrijving berust op los zand.¹⁷ In oktober

17 Henkes 2016, 22.

1670 betaalt de stad een zekere J. van Turnhout voor het tekenen van twee verschillende, geometrische ornamenten voor het fronton van het stadhuis. Vermoedelijk gaat het hier om houten onderdelen in de kroonlijst, rechte en 'scheve' blokkeels. Daarna heeft Van Turnhout 'alnoch geteijckent, uyt de fundamenten vande geometrij, den ses letters van 't jaergetal 't welck boven de Poorte van 't voornoemde stadthuys staet, elck van 6 duim in 't vierkant'.¹⁸ Dit ontwerp betreft de werktekening voor de letters van het bouwjaar van het stadhuis 1670 (in romeinse cijfers): M.DC.LXX. Deze zijn uitgehouwen in het kleine timpaan boven de toegangspoort. Uit de rekeningen blijkt nergens dat deze reliëfletters werden verguld; tegenwoordig zijn ze voorzien van goudverf.

Oplevering

Op 9 oktober, precies vijf maanden na de eerste steenlegging, is de zandstenen gevel opgeleverd, op het fronton na. In december 1760 levert de stadssmid Matthijs Cortenpenninck zes 'ijzers' (doken of ankers) waarmee de wildemannen ('de wijelde maens') worden vastgezet aan het achterliggende metselwerk en aan de kapconstructie. Hij levert voorts twee bouten met twee ijzers die in de kroon moeten worden gegoten. Eveneens in december 1670 wordt de bovenzijde van het fronton met lood bekleed. De opbouw van de zandstenen gevel met de houten kroonlijst is daarmee voltooid, maar zeker nog niet de afwerking ervan. Het recente onderzoek van het timpaan leerde dat de compositie van het beeldhouwwerk vlak na de bouw is veranderd. Waarschijnlijk was het stadswapen door de onderliggende, vooruitstekende kroonlijst niet goed zichtbaar. Om dit te verbeteren werd het middelste zandstenen blok met kroon en al zo'n twintig centimeter opgetild. De bovenzijde van het blok werd afgehakt, zodat het in het timpaan zou passen en onder het blok werd een nieuw blok geschoven. Gevolg hiervan was dat de zandstenen handen waarmee de flankerende wildemannen het wapenschild vasthouden, mee naar boven schoven en niet meer pasten aan de armen die op de oorspronkelijke hoogte bleven zitten. Om dit te maskeren werden er twee houten duimen bovenop het wapen gemaakt, zodat het vanaf de grond lijkt dat de wildemannen het houten wapenschild nog steeds stevig vasthouden.

Een onbekende meester

Eén grote vraag blijft onbeantwoord: welke meesterlijke beeldhouwer heeft het beeldhouwwerk in het timpaan gemaakt? Behalve de stenen kroon in het midden bevat het twee wildemannen die als schilddraggers fungeren. De wildeman staat sinds de middeleeuwen symbool voor

Het middendeel van het beeldhouwwerk in het timpaan, zonder het houten stadswapen en de houten kroon. Het middelste steenblok werd kort na de bouw naar boven verschoven, waardoor de armen van de wildemannen die het schild vasthouden niet meer passen. De stenen kroon boven het stadswapen werd in 1798 afgehakt (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

Detail van het beeldhouwwerk in het timpaan met twee jachthonden, een jachthoorn, geweren en een speer (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

oermens en voor kracht en bescherming. De bebaarde mannen dragen knotsen en hebben als lichaamsbedekking slechts een lendendoek en hoofddeksel gemaakt van eikenblad, compleet met eikeltjes. Aan weerszijden daarvan liggen watermannen, geheel naakt met alleen plompenbladen op het hoofd. Achter hen zien we de lisdodde uitgebeiteld, symbolisch voor vrede en geluk. De watermannen leunen op grote kruiken waaruit twee stromen komen: de Dommel en de Aa. In de steeds kleiner wordende hoek links zit een putto die de hoorn des overvloeds laat stromen. Aan de andere zijde zit zijn evenknie met een hoorn waaruit jachtsymbolen ontspruiten: twee jachthonden, twee geweren, een speer en een jachthoorn. Dit meesterwerk werd zeker niet door een

¹⁸ NL-HtSA, archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810, inv.nr. 3086.

lokale ambachtsman gemaakt. We moeten de artiest eerder zoeken in de hoek van Hollandse meesters, zoals Pieter Xavery uit Delft. Het is daarom wel heel vreemd dat noch de naam van de maker, noch de betaling voor dit kostbare werkstuk voorkomt in de uitgebreide rekeningen voor de gevel.¹⁹ De grote artistieke kwaliteit van het beeldhouwwerk wijst op een bekwame kunstenaar van naam en faam waarvan je zou verwachten dat hij wel ergens zou worden genoemd.

In dat licht is het interessant om te kijken naar de rol van steenhouwer Pieter van Coeverden, een van de aannemers van de gevel. Deze Pieter wordt immers genoemd als maker van de grote, in 1686 gehouwen gevelsteen op de binnenplaats van Reinier van Arkel.²⁰ De kwaliteit en stijl van deze beroemde steen zijn zeker vergelijkbaar met die van het timpaan. Voor zover we weten was Van Coeverden steenhouwer, steenhandelaar en aannemer, maar géén beeldhouwer.²¹ Kan hij de maker zijn van de gevelsteen en het timpaan, of is hij alleen de leverancier? Bij gebrek aan rekeningen kunnen we niet anders concluderen dan dat het timpaan is geschonken, door de aannemers, door de Raad of door een weldoener. Maar het blijft vreemd dat niets daarvan is terug te vinden in de overvloedig aanwezige documenten en dat de naam van de kunstenaar vooralsnog onbekend blijft.

Kleur op de zandsteen

In 1671 verguldt schilder Johan Smits niet alleen de windvaan op de toren, maar ook het gekroonde stadswapen in het timpaan. Voor 'de croon en het wapen vande Stadt' gebruikt hij achttien 'boeken' bladgoud.²² De overige kleuren zijn niet vermeld. Voor het schilderen van het 'frontdespijs', het fronton met het timpaan en de 'gooten', gebruikt Smits 31 lbs (14 kg) 'steengrauw' met olie. De (houten) kroonlijst werd dus in dezelfde kleur geschilderd als het beeldhouwwerk van het timpaan, in romig Bentheimer. Het schilderen van natuursteen is in de zeventiende eeuw eerder regel dan uitzondering. Met name

¹⁹ De door Henkes genoemde beeldhouwer Jacob van der Hoven blijkt Jacobus vander Hoeven, een houtsnijder die in 1678 in de stadsrekeningen voorkomt wanneer hij aan het interieur werkt. Gezien het materiaal waarin hij werkt kan hij nooit de maker van het timpaan zijn geweest.

²⁰ Kappelhof 1992, 37 en 40-41.

²¹ Peter van Goch, ook als onderaannemer betrokken bij de bouw van de stadhuisgevel en als hoofdaannemer daarna bij de bouw van de rest van het stadhuis, maakte in 1686 de bestekken voor de nieuwbouw van Reinier van Arkel in de Hollands classicistische stijl.

²² Bladgoud wordt tegenwoordig in bladen of vellen gerekend. Vermoedelijk stemt de term 'boeken' als rekeneenheid hiermee overeen.

Gevelsteen Reinier van Arkel, in 1686 vervaardigd door Pieter van Coeverden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, 0002759).

de kleur Bentheimer, die heel dicht bij de kleur van vers gehouwen Bentheimer zandsteen ligt, is dan heel populair. Hiervoor werd oker vermengd met wit of grijs, om de Bentheimer zandsteenkleur te benaderen. In de Bossche rekeningen wordt de kleur 'steengrauw' genoemd, een naam die tot ver in de negentiende eeuw wordt gebezigd (Bentheimer is een moderne naam voor deze kleur).

In juli 1671 werkt de al genoemde meester Cornelis Steenhouwer (Wackveld) aan het 'affrijen' (het voegen) van de gevel en maakt hij een stuk zandsteen gereed om de verf op uit te proberen. Tussen juni en september 1671 is, zo blijkt uit de rekeningen, in totaal 182,25 lbs (82 kg) steengrauw met olie verwerkt om de gevel te schilderen (14 kg steengrauw voor het fronton en timpaan niet meegerekend). Vermoedelijk is de gevel geheel gesausd, inclusief voegwerk, en zijn de voegen daarna wit ingeschilderd. Hierover is overigens niets in de rekeningen vermeld. Resten van wit ingekleurde schijnvoegen zijn vastgelegd tijdens het bouwhistorisch onderzoek, voorafgaand aan het schoonspoelen van de gevel. Het doel van het schilderen is om een rustiger, strakker beeld te krijgen, zodat natuurlijke kleurverschillen in de steen de architectuur niet meer verstoren. Daarnaast wordt het gezien als een extra bescherm laag voor de kwetsbare zandsteen. In een resolutie van 29 maart 1689 besluit de raad dat de gevel van het stadhuis 'tot conservatie van de steen' moet worden schoongemaakt en geverfd. De kleur van de verf is hier niet bij vermeld.

Bij het schilderen zijn de houten onderdelen van de gevel, zoals de goten en de kroonlijst, maar ook de kruiskozijnen in dezelfde Bentheimerkleur geschilderd als de zandstenen

'Stadhuis en Markt in 's-Hertogenbosch 1728' naar ontwerp van Cornelis Pronk (Het Noordbrabants Museum, 12610).

Reconstructie van het visueel bij de bouw bedoelde blokkenpatroon, gebruikmakend van de teruggevonden schijnvoegen. Bij de restauratie zijn deze schijnvoegen ingeschilderd, zodat het blokkenpatroon is hersteld (Erfgoed 's-Hertogenbosch, tekening Ronald Glaudemans).

blokken. Het idee daarachter is dat alle architectuuronderdelen van natuursteen lijken te zijn gemaakt. Voor de kelderluiken en de grote deuren in de poort – en overigens ook voor alle deuren in de grote hal – wordt een groene kleur gekozen. Dit 'Spaans groen', ook wel kopergroen genoemd, is in de zeventiende eeuw heel vaak toegepast bij nieuwe gebouwen. De kleur verwijst naar de klassieke, vooral Romeinse gebouwen die model stonden voor ontwerpen in de Hollands classicistische stijl. In de oudheid werden de monumentale deuren vaak in brons uitgevoerd, of met koper bekleed; metalen die na oxidatie in de buitenlucht geheel groen verkleuren. Ook alle deuren in de toen nieuwe hal van het stadhuis worden in 1680 in deze 'metael couluer' geschilderd.²³

²³ Op 19 mei 1680 schilderde H. van Hattum deuren in de hal van het stadhuis met 'metael couluer'; NL-HtSA, archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810, inv.nr. 1714 (bijlage politie- en renterekening 1681/1682).

Lotgevallen van de gevel

De statige gevel wordt in de loop der eeuwen diverse keren geschilderd en ook aangepast aan de smaak van de tijd. Zo worden de oorspronkelijke kruisvensters in 1744 vervangen door modieuze schuifvensters, 'Engelse ramen', zonder beluiking.²⁴ Voor 'een beter aspect van de gevel' wordt een jaar later de Bentheimer steen van boven tot beneden afgeschrobd met gekookte potas en loog, en worden alle open voegen gevuld met tras. Het lijkt erop dat in het kader van de modernisering van de gevel de verflaag op de steen wordt verwijderd. Het fronton wordt opnieuw geschilderd, de goten

²⁴ De vensters liggen relatief diep in de gevel (diepe vensternebben). De oorspronkelijke kruiskozijnen waren in elk geval aan de binnenzijde voorzien van luiken. Of er ook luiken aan de buitenzijde waren is, gezien de diepe ligging en het ontbreken van deze luiken in de rekeningen, niet waarschijnlijk. Zie ook: Janse 1978, 172.

Gezicht op het stadhuis van 's-Hertogenbosch, detail uit de tekening van Markt met stadhuis van Jacobus Everts uit 1777 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0000256).

gerepareerd en het stadswapen verguld. Toch bevat deze schoongemaakte gevel niet goed, want al in 1752 wordt een resolutie aangenomen waarin opdracht wordt gegeven om de gevel opnieuw met olieverf te beschilderen.²⁵ Nadat een door de Fransen aangesteld stadsbestuur zijn intrek neemt in het stadhuis wordt het houten stadswapen in 1798, als gevolg van het toegepaste gelijkheidsbeginsel, uit het timpaan verwijderd.²⁶ Hiervoor in de plaats komt een ovaal, koperen schild met de afbeelding van de Vrijheidsmaagd. Het koperen schild wordt beschilderd door de patriottengezinde Bossche decoratieschilder N.F. Knip.²⁷ Het *Ordonnantieboek* vermeldt dat is 'betaald aan F. Knip de somme van een en twintig guldens voor het schilderen van een Vrijheids Beeld op voorgem. plaat, dienende in het Frontespies van het stadhuis'.²⁸

25 Vanwege de kosten voor onder meer het steigerwerk werd deze verfbeurt pas in 1763 uitgevoerd.

26 Duijvendak en Prak 1990, 220.

27 Nicolaus Frederik Knip (1741-1808) was de vader en eerste leermeester van de bekende landschapschilder J.A. (Josefus Augustus) Knip (1777-1847). Zie: Bergvelt en Van Boven 1977, 14-16 en 175-176.

28 Het Noordbrabants Museum heeft het koperen schild met Vredesmaagd in bewaring (Stedelijke Collectie 's-Hertogenbosch, inv.nr. 7111). Zie Van Boven e.a. 1979, 77.

Gevelbord met voorstelling van de vrijheidsmaagd met hoed op speer en fasces (roedebundel met bijl). Dit bord bedekte in de Bataafse tijd (van 1798 tot 1801) het stadswapen van 's-Hertogenbosch in het fronton van het stadhuis in plaats van het weggekapte stadswapen. De vrijheidsmaagd en de bijbehorende symbolen verzinnebeelden de vrijheid die de overheid bij de uitoefening van haar macht dient te inspireren. Werk van koper-slager J.P. Dodemont en schilder Nicolaas Frederik Knip, 1798 (Het Noordbrabants Museum, 07111, foto Peter Cox).

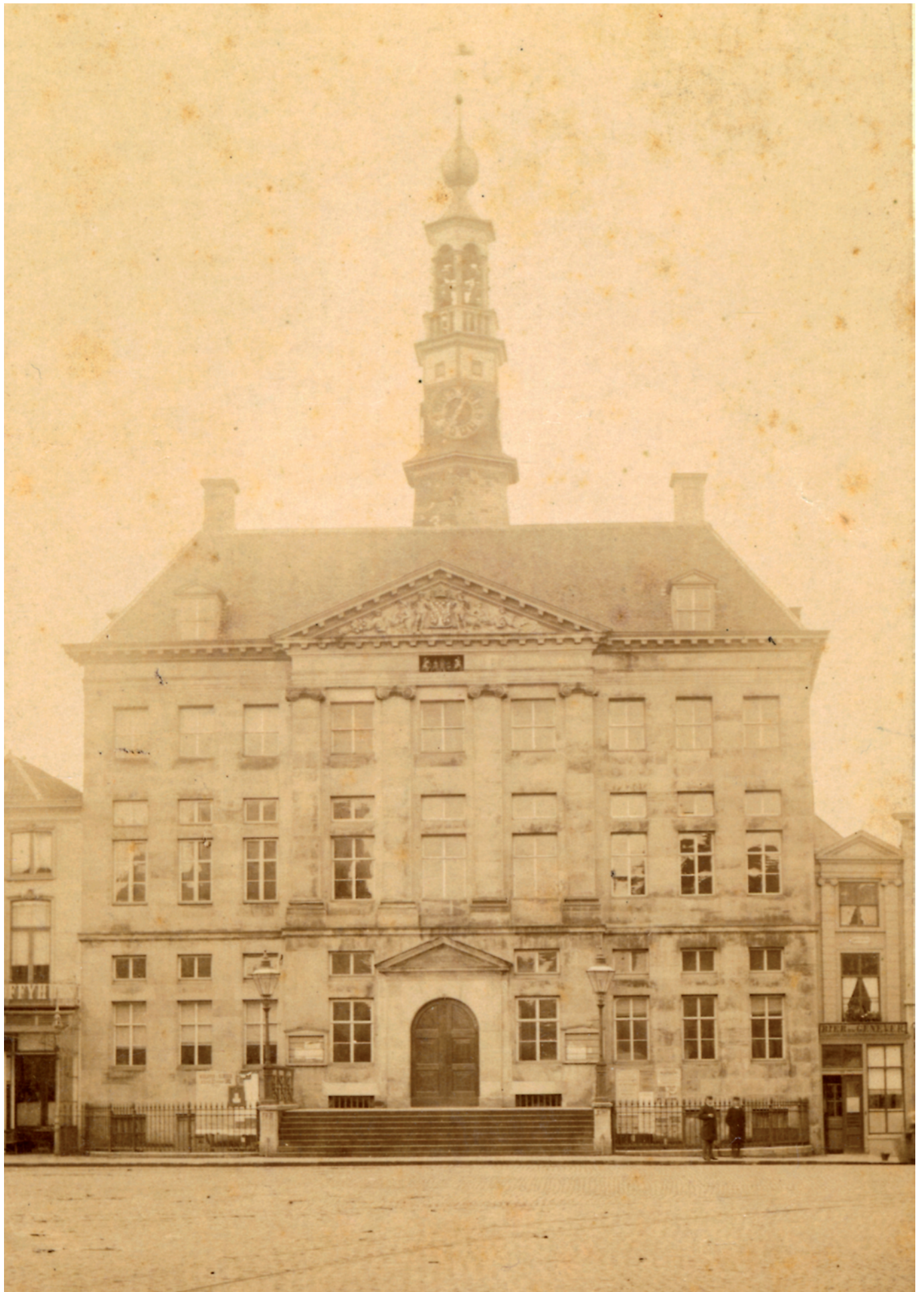
Omdat dit beschilderde schild veel groter is dan het stadswapen, moet de gebeeldhouwde hertogskroon boven het wapen worden weggehakt, omdat het anders niet zou passen.²⁹ De Vredesmaagd is, net zoals de Fransen, maar even gebleven. Het stadsbestuur besluit in 1802, ruim voor het einde van de Bataafse Republiek, dat het stadswapen op de stadhuisgevel in ere moet worden hersteld. De opdracht voor het snijden van een nieuw stadswapen met de bijbehorende kroon wordt gegund aan de bekende beeldhouwer Petrus Verhoeven uit Uden.³⁰ Op de plaats van de weggehakte hertogskroon komt de vergulde houten kroon die nu nog steeds de gevel siert.

Vernieuwing

Omstreeks 1836 wordt een belangrijke vernieuwing van de gevel uitgevoerd. Alle achttiende-eeuwse schuifvensters worden dan vervangen door modieuze Empire-ramen met grote glazen in Franse stijl. Deze nieuwe

29 De hertogskroon paste sowieso niet in de opvattingen en symboliek van de Bataafse Republiek en zou waarschijnlijk toch wel zijn verwijderd.

30 Lemmens 1976. In deze catalogus is de opdracht voor het Bossche stadswapen niet vermeld.

Gezicht op het stadhuis met het brede trappen-bordes, foto uit circa 1883 van C.W. Bauer, Middelburg (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0000543).

ramen zitten nu nog altijd in de gevel. In 1837 schildert en verguldt A.J. Schull de 'perdjies' in de voorgevel. Ook schildert hij de nieuwe Empire-ramen, waarbij hij gele en grijze 'grondverf' gebruikt.³¹ Enkele jaren later volgt een ingrijpende verbouwing van de pui, het bordes. Het bestaande bordes, met trappen, balustrades en zijwangen, wordt geheel afgebroken. Daarvoor in de plaats komt één brede trap, net zo breed als het hele bordes. Aan de zijkanten verschijnen ijzeren traphekken in Empire-stijl. De twee kelderingangen aan weerszijden van het bordes worden dichtgemetseld en verdwijnen vervolgens onder de nieuwe trap.³² Het bestek dat in 1843 bij deze gelegenheid is opgesteld, vermeldt ook herstelwerkzaamheden aan de gevel. Zo worden enkele beschadigde zandstenen lateien, boven vensters gelegen, vernieuwd. Ook andere 'beschadigde en defecte' blokken worden gerepareerd of vervangen. Bovendien worden alle voegen uitgekraasd en wordt de gevel gereinigd. De zandstenen blokken moeten worden afgeschrobd met borstels of boenders van ijzerdraad en daarna worden afgeveegd. Hierna is de gevel geheel opnieuw gevoegd. Over een verflaag op de gevel, of over het schilderen van de ramen, is in dit bestek merkwaardig genoeg niets vermeld.³³ Wel moet de eikenhouten kroonlijst en de lijst om het fronton 'naar bestaande afmetingen' worden vernieuwd met grenenhout, maar alleen indien noodzakelijk, zoals nadrukkelijk wordt vermeld.³⁴

Terug naar de oude staat

Vervolgens gebeurt er tachtig jaar niets relevant met de voorgevel, tot in 1913 wordt besloten om het bordes in oude staat te herstellen. Dat komt neer op een reconstructie van de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse situatie. Men gebruikt daarvoor geen Bentheimer zandsteen, maar de zeer verwante Oberkirchner zandsteen, die wordt geleverd door de NV Steenhouwerij en Stoom-Marmierzagerijen, voorheen firma Azn te Dordrecht.³⁵ De bouwtekening voor deze reconstructie is bewaard in het werkarchief van Erfgoed 's-Hertogenbosch. In 1938 is boven de rechter kelderingang, in de zeventiende-eeuwse zandsteen, een fraaie inscriptie aangebracht die herinnert aan de gevluchte Belgen die in de stad onderdak kregen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Boven de rechter kelderingang verschijnt in september 1938 een vergelijkbare inscriptie 'ter dankbare herinnering aan het grootsche

31 NL-HtSA, archief stads- en gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1801-1920, inv.nr. 2798.

32 NL-HtSA, archief stads- en gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1801-1920, inv.nr. 2931, nr. 103.

33 Dit bestek is duidelijk gericht op het herstel van de natuursteen en groot onderhoud van de gevel. Het schilderwerk, bedoeld voor een andere aannemer, is vermoedelijk in een ander, niet bewaard bestek opgenomen.

34 De grenenhouten reparaties in de zeventiende-eeuwse kroonlijst zijn tijdens de laatste restauratie teruggevonden.

35 NL-HtSA, archief Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, inv.nrs. 626, 782.

Prentbriefkaart van het stadhuis kort na het gereedkomen van het nieuwe bordes in 1913 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0033368).

Herinneringstekst aangebracht namens de in de Eerste Wereldoorlog in 's-Hertogenbosch opgevangen Belgische vluchtelingen (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

vredeswerk van Neville Chamberlain'. De Engelse premier wordt geprezen omdat hij een wereldoorlog had weten te voorkomen. Twee jaar later is het middendeel van de inscriptie op last van de Duitse bezetter bruut afgehakt. Alleen de vredesspreuk en de vredesduif hebben deze daad overleefd en zijn nog steeds te zien.

Oorlogsschade en chemisch reinigen

Bij de bevrijding van de stad in 1944 raakt de gevel van het stadhuis ernstig beschadigd. Zoals geen huis rond de Markt onberoerd blijft tijdens de straatgevechten in die oktoberdagen, zo wordt ook het stadhuis meermaals onder vuur genomen, met honderden kogelgaten in de zandsteen tot gevolg. Een kleine brand van een venster op de bel-etage kan snel geblust worden, maar tast de zandstenen blokken ernstig aan. Groter is de klap van een inslaande granaat op de tweede verdieping die een groot gat slaat in de gevel. De granaatscherven spatten uiteen op de gevel en nog steeds zijn er stukjes in de zandsteen achtergebleven. Ten slotte krijgt het bordes een voltreffer, waardoor van het linkerdeel de balustrades worden weggeslagen. In 1945 wordt het (nood)herstel snel ter hand genomen met de hulp van steenhouwers die werkzaam zijn bij de restauratie van de Sint-Jan. Met blokken Oberkirchner zandsteen, deels afkomstig van de werf bij de Sint-Jan, deels genomen uit het toch al verwoeste bordes, wordt het gat in de gevel gedicht en de brandschade hersteld. Vele grote, maar ook kleine kogelgaten, worden met een harde specie dichtgesmeerd en ontstane gaten worden eenvoudig met cement gedicht. Deze provisorische reparaties met veel te hard vulmateriaal hebben in de tachtig jaar die erop volgden meer schade aangericht dan opgelost. Door de afsluitende werking van de specie kan de zandsteen nog wel water opnemen, maar het niet meer afstaan, waardoor de steen verpulvert of kapotvriest.

Ondertussen ontstaat er ook een ernstig technisch probleem met de achterstallig onderhouden natuurstenen gevel. Bij de bouw in 1670 zijn de blokken zandsteenblokken verankerd aan elkaar en aan de achterliggende gemetselde muur. Daarbij zijn honderden ijzeren ankers en krammen gebruikt. Om roest te voorkomen zijn deze verbindingstukken allemaal in lood gegoten, maar vanaf het einde van de negentiende eeuw treden er problemen op met roestende ankers. Het lood verouderd en wordt poreus. Slecht onderhoud van het voegwerk laat regenwater binnendringen, waardoor het gaat roesten. En roestend ijzer zet uit, met als gevolg dat de blokken gaan scheuren en er zelfs stukken zandsteen vanaf spatten. Regelmatig moeten roestende ankers worden uitgekapt, waarna het ontstane gat provisorisch wordt dichtgesmeerd.

Foto uit 1938 van de inscriptie die toen werd aangebracht na de 'vredesmissie' van de Engelse premier Chamberlain. In 1940 werd de tekst weggekapt in opdracht van de bezetter (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, 0005675).

Oorlogsschade aan de voorgevel van het stadhuis door een granaatinslag tijdens de bevrijding in oktober 1944, foto van 25 februari 1945 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, 0000862).

Fotogrammetrische projectie van de voorgevel van het stadhuis, voor de helft digitaal schoongemaakt om te onderzoeken welk resultaat het voorgenomen 'ontstoren' zou gaan opleveren (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Jan Viguurs, bewerking Ronald Glaudemans).

In 1969 zijn de problemen met de roestende ankers en scheurvorming zo groot dat men besluit om een aantal aangetaste zandsteenblokken te vervangen. Ook wil de gemeente de gevel schoonmaken door alle resten van verflagen te verwijderen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg raadt het voornemen met klem af: de zandsteen kan dan ook de natuurlijk gevormde bescherm-laag verliezen, waardoor de steen veel sneller zal gaan ververen. Monumentenzorg adviseert dan ook stellig om alleen de loszittende verflagen voorzichtig af te borstelen en de zandsteen vervolgens weer te schilderen. Wat zeker niet mag worden uitgevoerd, is het voornemen van de gemeente om de gevel met een nieuw chemisch product te reinigen, omdat de gevolgen daarvan voor de lange termijn niet te voorzien zijn. Toch laat de gemeente de gevel in 1970 chemisch reinigen, met als resultaat dat de zandsteen op veel plaatsen wordt aangetast. Ideeën om de gevel daarna alsnog te schilderen vinden geen doorgang. In plaats daarvan worden de nieuwe, bijna witte blokken zandsteen 'vervuild' door ze met verdunde Oost-Indische inkt te bestrijken.

Efteling-beschildering

Rond 1995 wordt bij een schilderbeurt het plan opgepakt om het beeldhouwwerk van het timpaan te voorzien van een polychromie. De wonderlijke kleurstelling berust op louter fantasie, want de wildemannen in het timpaan waren nooit beschilderd geweest. Het schilderwerk is over de vuillagen op de steen geschilderd en men gebruikt hierbij vervuilde verf, zodat het authentiek zou lijken. Vanuit historisch en restauratie-ethisch perspectief is het op zijn minst opmerkelijk te noemen dat er binnen de stedelijke monumentenzorg zoveel ruimte was om deze Efteling-beschildering aan te brengen. Rond deze tijd worden ook de deuren en luiken in de gevel en het bordes in een quasi-historische kleur geschilderd. Deze donkerrode kleur is een moderne, bedachte kleur die niet is gebaseerd op enig onderzoek.³⁶

³⁶ De oorspronkelijke, zeventiende-eeuwse voordeuren zijn in 1965 vervangen door kopieën en alle luiken en deuren van de kelders en bordes stammen uit 1913, toen het bordes werd gereconstrueerd. Aan de voorzijde zijn dus geen authentieke deuren of luiken meer aanwezig.

Zware schade aan de zandsteenblokken door roestende ankers. Een groot deel van het blok is afgebroken en tijdens de restauratie verwijderd. Achter de natuursteen zijn de in 1670 hergebruikte kloostermoppen zichtbaar. Midden in het gat een afgebroken roestend anker, boven in het gat twee schuinlopende roestende ankers (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

Een ware lappendeken

Vanaf 1970 moeten tot drie maal toe roestende ankers worden verwijderd en nieuwe stukken zandsteen worden ingezet. De gereinigde zandsteen verkleurt in een snel tempo. Daardoor gaan kleurschakeringen van zwart tot bijna wit de gevel domineren. Een ware lappendeken is het resultaat, met alle grote en kleine reparaties die steeds beter zichtbaar worden. Van een representatieve gevel is al geen sprake meer en steeds vaker gaan er stemmen op om de gevel te reinigen. Burgemeester Rombouts zet zich ervoor in om de oprisbeurt voor het Boschjaar 2016 te realiseren, maar daar komt het niet van door de technische gebreken die ook moeten worden aangepakt. Daarnaast is zandsteen moeilijk te reinigen zonder de schil van de steen te beschadigen. Bovendien bestaat het risico dat als je de gevel alleen maar reinigt, de lappendeken alleen maar groter wordt en de keur aan reparaties nog meer gaat storen. In 2019 valt de beslissing: niet langer oplappen die gevel, maar echt restaureren!

Roestgevaar

Een eerste grondige inspectie van de natuurstenen gevel met een hoogwerker maakt duidelijk dat er in de gevel honderden scheurtjes zitten die verraden dat weer vele ankers aan het roesten zijn.³⁷ Ook de slechte staat van het

³⁷ Voor de bouwtechnische schade-opname heeft Erfgoed 's-Hertogenbosch de gespecialiseerde architect Eric Jan Brans van architectenbureau Rothuizen in Middelburg aangetrokken.

Detail van een basement in de gevel, voorafgaand aan de restauratie, met openstaande voegen, willekeurig dichtgesmeerde gaten en ernstige vervuiling van de steen (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

voegwerk is een indicatie voor de toestand van de ankers. Hoe meer vocht in de gevel kan binnendringen, hoe meer roestgevaar er is. Op sommige plaatsen was de zandsteen al uit elkaar gedrukt door het uitzettende, roestende ijzer. Dit proces moet snel tot een einde worden gebracht, voordat het roesten onherstelbare schade toebrengt aan de kwetsbare zandsteen. De technische gebreken blijken allemaal oplosbaar, al kan herhaling van het proces in de toekomst niet worden uitgesloten. Inmiddels is duidelijk dat deze restauratie zowel bouwtechnische als esthetische aspecten kent. Omdat er opnieuw veel roestende ankers moeten worden uitgeboord, zullen evenzoveel nieuwe stukken zandsteen worden ingezet en zal het lappendeken-effect alleen maar groter worden. Er is dus een oplossing nodig om de gevel visueel veel rustiger te maken. Op een proefvlak worden in een vroeg stadium vier verschillende reinigingsmethoden getest. Het reinigen met laserstralen komt hieruit naar voren als meest effectief, en minst schadelijk voor de steen. Maar de gehele gevel laseren, alleen om te reinigen, is onbetaalbaar. Bovendien zullen na de reiniging alle reparaties en nieuw ingevoegde zandsteen nog 'ontstoord' moeten worden om de strakke classicistische gevel weer recht te doen.

Om de al eerder aangetaste huid van de natuursteen zo min mogelijk te beschadigen, wordt besloten om de gevel eerst zacht met water schoon te spoelen, zonder te stralen. Het ergste vuil is hiermee verwijderd en sommige blokken worden er schoon van, maar andere blijven zwart.

Bouwhistorisch onderzoek

In de laatste maanden van 2023 vindt het technisch herstel van de gevel plaats. Tientallen roestende ankers moeten worden uitgeboord en vervangen door roestvrijstalen ankers. Vervolgens voegt de steenhouwer nieuwe stukken zandsteen in, meestal verlijmd aan de oude blokken. Tijdens deze operatie is een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Hierbij zijn bijzondere aspecten van de zeventiende-eeuwse bouwtechniek aan het licht gekomen. Zo zijn diverse 'wolfsgaten', noodzakelijk voor het takelen van de zware blokken zandsteen, gedocumenteerd. Deze gaten zitten nooit aan de zichtzijde, maar altijd aan een ingemetselde kant, meestal de bovenkant. Bij de wolfsgaten zijn allerlei symbolen of letters ingehakt. Het is niet duidelijk of het om groeumerken, steenhouwersmerken, eigendomsmerken of assemblagemerken gaat.³⁸ Voor op de steenblokken zijn enkele merken gevonden die met rood krijt zijn aangebracht. Zonder veel twijfel zijn dit assemblagemerken die gebruikt zijn om bij de bouw de juiste blokken op de juiste plaats te zetten. Ook is een twintigtal schijnvoegen teruggevonden en zijn de technieken van het in lood gieten van de ankers en krammen gedocumenteerd.

Discussie

Ondertussen is er een boeiende discussie op gang gekomen over de wijze waarop de gerestaureerde gevel wordt afgewerkt. Vanuit het historisch en bouwhistorisch onderzoek is uitstekend te beargumenteren dat de zandsteen weer geschilderd moet worden, zoals tot 1970 het geval was. Een schilderlaag in de kleur Bentheimer biedt een goede bescherming aan de zeventiende-eeuwse zandsteen en zal alle reparaties en vlekken verhullen. Aangaande het fantasievol beschilderde timpaan is nauwelijks discussie. Hier wordt het beeldhouwwerk weer in Bentheimer geschilderd, dus waarom dan niet de hele gevel? Het oog wil ook wat. De puristen in de discussie houden voor dat het vanuit algemeen aanvaarde restauratie-ethiek usance is dat je na de restauratie precies kunt zien wat oud is en wat gerestaureerd of vernieuwd. Maar juist die methode zal hier een sterk versnipperde gevel opleveren, waarbij de strak bedoelde architectuur ver te zoeken is.

Voorstanders van het vlekkelig laten van de gevel delven uiteindelijk het onderspit, al is het geheel 'dichtschilderen' van de gevel ook niet gewenst. Een oplossing wordt gevonden in het per blok 'ontstoren' van de zandsteen met transparante pigmenten. Het komt erop neer dat de donker verkleurde blokken lichter worden gemaakt en de lichtere, nieuwe blokken iets donkerder. Ook zijn er blokken die zo mooi schoon zijn dat er niets aan hoeft te gebeuren. De toon van de blokken wordt zo naar elkaar togetrokken; de individuele blokken blijven herkenbaar

Basement in de gevel met nieuw ingezette reparatieblokken van Bentheimer zandsteen (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Gludemans).

en van dichtbij zijn reparaties en bouwsporen nog steeds zichtbaar. De blokken van de pilasters worden eerst gevoegd en daarna met voeg en al gekleurd, net zoals in het bestek uit 1670 is voorgeschreven. Daardoor zal het lijken of de pilasters uit een monoliet, één stuk steen, zijn gemaakt. Bij de geprofileerde lijsten is hetzelfde principe toegepast. De overige steenblokken zijn eerst ontstoord en daarna pas met een lichte kalkmortel gevoegd. Vervolgens zijn de schijnvoegen met witte verf ingekleurd, waardoor er weer een regelmatig blokkenpatroon zichtbaar is geworden. De esthetische restauratie heeft tot een bevredigend eindresultaat geleid. De schone gevel is veel rustiger en de bedoelde architectuur komt weer tot zijn recht. Bij nadere beschouwing zijn de kogelgaten en inscripties beter zichtbaar geworden, zonder dat het als storend wordt ervaren.

³⁸ Er zijn vooralsnog geen duidelijke parallellen gevonden.

Kleuren stadswapen en kroon

In september 2023 zijn het stadswapen en de kroon afgenomen en overgebracht naar de werkplaats van de aannemer in Vught. Daar is een kleurhistorisch onderzoek verricht door Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Geconstateerd is dat de kroon (eikenhout) in slechte staat verkeert en dringend moet worden gerepareerd en opnieuw worden geschilderd en verguld. Met de laatste schilderbeurt met alkydverf bleek dat niet helemaal de oorspronkelijke en heraldisch juiste kleuren zijn gevolgd. Daarom is besloten om een nieuw kleurenschema voor te schrijven, rekening houdend met de teruggevonden kleuren en de heraldisch voorgeschreven kleuren. Alleen de felle purperkleur van de binnenkant van de kroon werd te dominant bevonden en is vervangen door een donkerdere kleur paars.

Voor het in 1802 door Petrus Verhoeven gesneden wapenschild is een vergelijkbaar traject gevolgd, met het verschil dat het onderste deel van het schild zodanig was ingerot dat het vervangen moest worden. Er is zoveel mogelijk origineel eikenhout gespaard en heel zorgvuldig aangevuld met nieuw eikenhouten snijwerk. Hierbij moest wel een deel van de Boschboom worden gereconstrueerd. Ook voor het wapenschild is op basis van het kleuronderzoek een nieuw kleurenschema voorgeschreven, waarbij exact de heraldisch juiste en wettelijk vastgelegde kleurstelling is gevolgd. Ook zijn de oorspronkelijk verzilverde onderdelen, later wit geschilderd, in ere hersteld. Het beeldhouwwerk in het timpaan is weer in de oorspronkelijke gedaante hersteld door de fantasiekleuren over te schilderen in de kleur Bentheimer. Het teruggeplaatste gerestaureerde stadswapen en de kroon kunnen nu weer in de gevel uitblinken, zoals het ooit was bedoeld.

Als kers op de taart, als afsluiting van de restauratie, is in juni 2024 de kleur op de deuren en luiken hersteld. De bestaande donkerrode kleur was zeker geen match met de schoongemaakte gevel en bovendien niet gebaseerd op historische gegevens. De gereconstrueerde kleur, Spaans Groen, is dat wel en hiermee is de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse kleurstelling hersteld.

Het ernstig door houtrot aangetaste stadswapen, in 1802 vervaardigd door Petrus Verhoeven, voorafgaand aan een restauratie (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

Detail uit het schilderij van de H. Rombout, patroon der korenkopers en zakkendragers, met een afbeelding van het Bossche stadhuis in de 18de-eeuwse kleurstelling, zoals de groene kleur van de toegangspoort. Quirinus van Amelsfoort, circa 1790 (Collectie Het Noordbrabants Museum, 10965, Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0011110).

De houten kroon uit het timpaan, tijdens het beschilderen en vergulden in het restauratieatelier van Femke Rinkel (Erfgoed 's-Hertogenbosch, foto Ronald Glaudemans).

Besluit

Het is niet te voorkomen dat sommige Bosschenaren even moeten wennen aan het opgefreste stadhuis. Of deze technisch geslaagde restauratie ook uit esthetisch oogpunt een voldoende scoort zal de tijd leren. Het echte eindresultaat is immers pas te beoordelen als er wat jaren natuurlijke verwerking en vervuiling overheen zijn gegaan. Het huis van de stad heeft na 350 jaar weer een representatieve gevel en de stad is een mooi, fris decor rijker.

Ronald Glaudemans studeerde stedenbouwkunde en architectuur. Sinds 2009 is hij werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus bij de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch (SA)

- Archief stadsbestuur 's-Hertogenbosch 1262-1810
- Archief stads- en gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1801-1920
- Archief Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch

Literatuur

BERGVELT, E. EN M. VAN BOVEN (RED.), 1977: *J.A. Knip, 1777-1847. Tentoonstellingscatalogus* ('s-Hertogenbosch)

BOVEN, M. VAN E.A., 1979: *Noordbrabants Museum. Catalogus* ('s-Hertogenbosch)

DUIJVENDAK, M. EN M. PRAK, 1990: 'Revolutie op revolutie. Politiek en bestuur', in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* ('s-Hertogenbosch/Zwolle)

HENKES, H., 2016: *Van den raedhuis tot stadhuis* ('s-Hertogenbosch)

HOND, J. DE EN P. HUYS JANSSEN, 2013: *Pieter Saenredam in Den Bosch. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling* ('s-Hertogenbosch/Eindhoven)

HUNDERTMARK, H. EN B. KLÜCK, 2000: 'De 16de-eeuwse boogstelling van de Hof van Zevenbergen. Een fragment van het Bossche stadhuis teruggevonden', in: H. Willems e.a. (red.), *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch), 70-74

HURX, M., 2007: 'De zeventiende-eeuwse modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 106, 53-67

JANSE, H., 1978: 'Vensters met openslaande ramen in de tweede helft van de 17de eeuw', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 77, 170-176

KAPPELHOF, A., 1992: *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ('s-Hertogenbosch)

LEMMENS, G., 1976: *Petrus Verhoeven (Uden 1729-1816). Beeldhouwer uit de laatste periode van de schuurkerken* ('s-Hertogenbosch/Uden)

OZINGA, M., 1938: 'Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 7, 19-25

De burgemeester schrijft geschiedenis

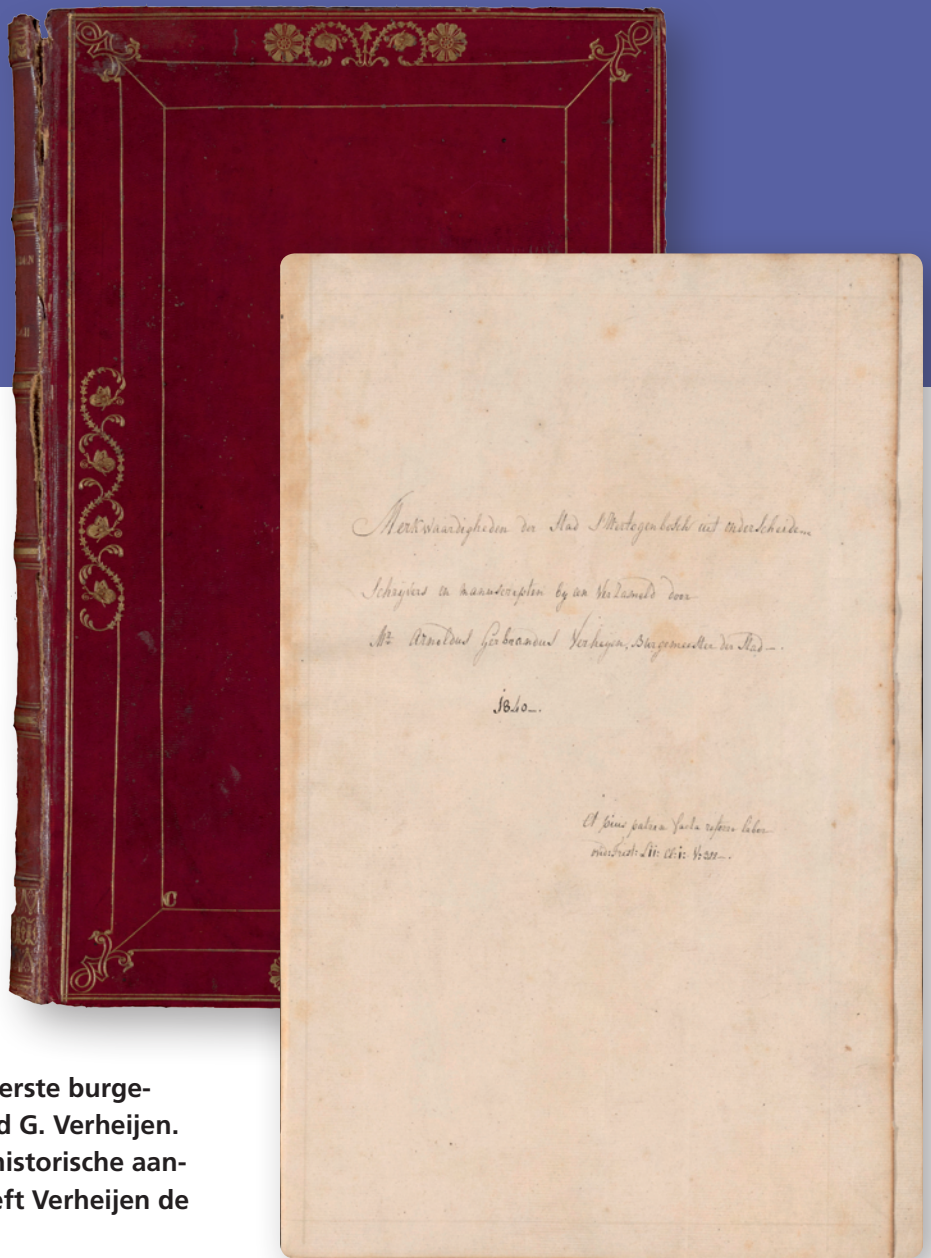
Het handschrift van Arnold Verheijen

Maarten van Boven

Eind 2022 verscheen in druk de uitgave van J.H. van Heurn, *Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch*.¹ Het originele handschrift bevindt zich sinds 1901 in de collectie van het Provinciaal Genootschap in de Brabant-Collectie van Tilburg University. Voor lokale historici een ware Fundgrube. Volgens de inleiding van de uitgave uit 2022² heeft Van Sasse van Ysselt het als eerste gebruikt, en wel voor zijn boek over de huizen en gebouwen van de stad.³ Dat blijkt bij nader inzien onjuist. Die eer valt te beurt aan de eerste burgemeester van 's-Hertogenbosch, Arnold G. Verheijen. Hoe kan het dat dit gegeven aan de historische aandacht ontsnapt is? En in hoeverre heeft Verheijen de geschiedschrijving verrijkt?

In 1840 en 1841 vervaardigde Verheijen twee vrijwel gelijklopende manuscripten, beide getiteld *Merkwaardigheden der Stad 's-Hertogenbosch uit onderscheidene schrijvers en manuscripten bijeen verzameld*.

Verheijen heeft hiervoor uitvoerig geput uit Van Heurns *Beschrijving*, overigens zonder de bron te vermelden. Het eerste manuscript uit 1840 werd door Arnold Verheijen opgedragen aan zijn neef L.J. Verheijen, burgemeester van Esch. Ook dat bevindt zich momenteel in de

Voorzijde boekband en titelpagina van het exemplaar uit 's Konings Bibliotheek' (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f).

Brabant-Collectie van de Tilburgse universiteit.⁴ Het tweede exemplaar, dat een enigszins aangepaste versie is van het eerste, wordt bewaard bij de Koninklijke Verzamelingen te Den Haag.⁵ Het was een persoonlijk geschenk van Arnold Verheijen voor koning Willem II bij zijn bezoek aan

1 Dit was een initiatief van Erfgoed 's-Hertogenbosch en het Jheronimus Bosch Art Center te 's-Hertogenbosch.

2 Biemans e.a. 2022, 11.

3 Van Sasse van Ysselt 1911-1914.

4 Tilburg University, Brabant-Collectie, Handschriften, KHS C58, hierna te noemen: exemplaar Brabant-Collectie.

5 Koninklijk Huisarchief, J XVII K 601, hierna te noemen: Manuscript KV.

's-Hertogenbosch, begin mei 1841. Beide handschriften zijn onuitgegeven en daardoor nauwelijks bekend. Voordat we de manuscripten bespreken, besteden we eerst aandacht aan de persoon Arnold Verheijen. Een nadere kennismaking met de auteur draagt immers bij aan een beter begrip.

Voorouders⁶

De Verheijens stamden uit een gegoede katholieke familie, afkomstig uit Bokhoven. Een der telgen, de grootvader van Arnoldus, was drossaard van de heerlijkheid Bokhoven en werd in 1752 rentmeester van de heren van Loon op Zand. Hij bewoonde daar het witte kasteel. Hij werd in beide ambten opgevolgd door zijn zoon Jan Baptist Verheijen (1746-1814). Jan Baptist was drossaard van Bokhoven en schout en rentmeester te Loon op Zand. In beide functies was hij in dienst van de buitenlandse katholieke heren van genoemde plaatsen, respectievelijk De Montmorency en Van Salm-Salm. Hij zou in de Bataafs-Franse tijd furore maken als lid van het Departementaal Bestuur van Brabant en de Staatsraad onder Lodewijk Napoleon. Na de inlijving bij Frankrijk werd hij voorzitter van de Algemene Raad van het departement van de Monden van de Rijn, met als hoofdplaats 's-Hertogenbosch. Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 werd hij door Willem I benoemd tot regeringscommissaris voor Noord-Brabant. Hij overleed een jaar later op 23 oktober 1814.

Arnoldus Gerbrandus Verheijen

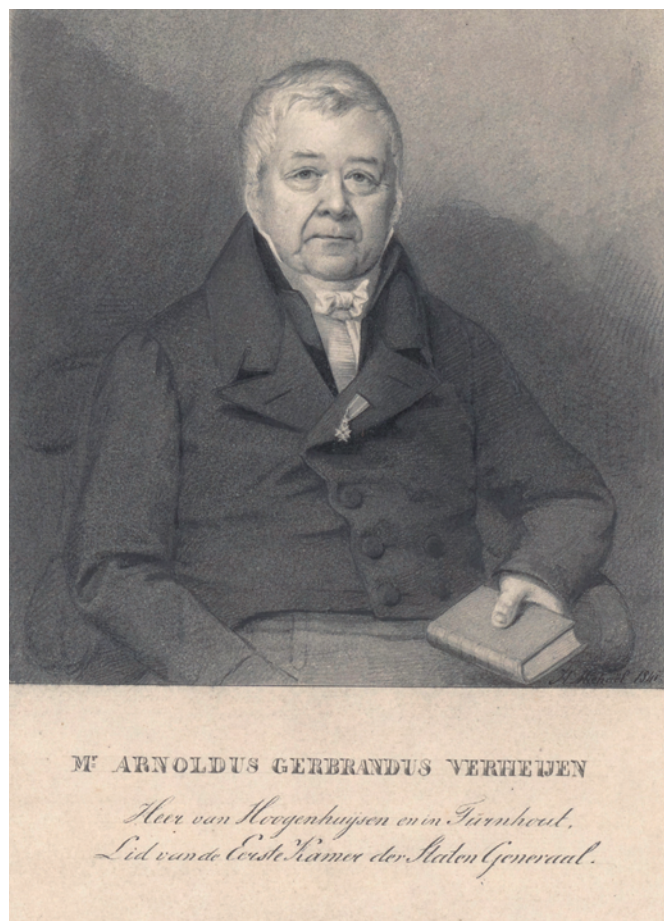
Arnoldus Gerbrandus Verheijen – zijn voornamen zijn ontleend aan zijn beide grootvaders – was de eerste zoon uit het eerste huwelijk van Jan Baptist Verheijen met Maria Cornelia van Grootvelt. Arnoldus was in 1770 geboren te Loon op Zand. Hij had een broer, Gerardus Bernardus (1774-1835), die zich ook in 's-Hertogenbosch vestigde en daar jarenlang lid van de gemeenteraad was. Bovendien had hij een halfbroer, Franciscus Xaverius, die vanaf 1814 tot zijn overlijden in 1851 griffier van de Provinciale Staten van Noord-Brabant zou zijn.

Over de jeugd van Arnoldus is weinig bekend. In 1782 wordt hij door een erfenis van zijn oom Heijmenberg te Alkmaar heer van Hoogenhuijsen en in Turnhout.⁷

In 1794, hij is dan al 24 jaar oud, schijnt hij vanwege de nadering van de Franse troepen samen met zijn vader gevlucht te zijn naar Hoorn, waar de familie van zijn moeder woonde. Zijn moeder, die inmiddels was overleden, was de dochter van de Hoornse advocaat mr. Gerbrand van

⁶ Voor een deel ontleend aan Van Zuijlen 1857.

⁷ Hij vermeldt dit in zijn exemplaar Brabant-Collectie, p. 351. Het betreft oudoom mr. Gerardus Bernardus Heijmenberg, ongehuwd overleden te Alkmaar, begraven 5 maart 1782 in de leeftijd van 68 jaar. Zijn zus Anna trouwde met Gerbrand van Grootvelt en zij waren de ouders van Maria Cornelis van Grootvelt, de moeder van A.G. Verheijen. Zie: Zandvliet 2018, noten 1239 en 1240.

Portret van mr. Arnoldus Gerbrandus Verheijen door Hendrik Michaël in het Haagse exemplaar uit 1841 naast de opdracht aan Koning Willem II (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. I).

Grootvelt.⁸ Na de omwenteling in 1795 werd zijn vader lid van de eerste Nationale Vergadering namens Tilburg (1796-1797). Arnoldus studeerde in die tijd rechten te Leuven, waar hij in 1797 promoveerde, om zich vervolgens als advocaat te vestigen te 's-Hertogenbosch. In 1799 werd hij lid van het Bossche stadsbestuur. In 1802 benoemde het Staatsbewind, waarvan nota bene zijn vader lid was, hem tot lid van het departementaal bestuur van Bataafs Brabant. In 1806 trouwde hij met Elisabeth Egidia van der Heijden. Zij was de dochter van de kastelein van de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis, Frederik van der Heijden, en weduwe van een matroos die in 1803 op Curaçao was overleden. Lang duurde het huwelijk niet, want Elisabeth overleed vier jaar later, in 1810. Hij zou daarna niet meer hertrouwen.

In 1808 hoopte Arnoldus in aanmerking te komen voor het ambt van kwartierdorst van 's-Hertogenbosch. Onder de regering van koning Lodewijk Napoleon veranderde het landelijk bestuur. In elke provincie, departement geheten, werd een landdorst aangesteld. Het departement werd weer verdeeld in drie kwartieren – Eindhoven,

⁸ <http://www.advandenoord.nl/biografieen/Grootveld%20G%20van.html>

NECROLOGIE.

Madame Verheyen n'est plus !!!!!

Telle est donc l'instabilité des choses humaines, que, ni la jeunesse, ni la beauté, ni la fortune, ni la santé, ne peuvent nous répondre du lendemain!

Madame Verheyen épouse de Mr. le maire de Bois-le-Duc possédait tous les avantages, et madame Verheyen, foudroyée d'un coup d'apoplexie, descend dans la tombe à la fleur de son âge, brillante d'attraits, de grace, de fraîcheur, laissant au désespoir un mari qu'elle idolâtrait et dont elle était adorée, une famille inconsolable de sa perte, toute une ville en deuil.

NECROLOGIE.

Mevrouw Verheijen is niet meer !!!!!

Helaas! zoo onbetsendig is dan al het ondermaansche, dat noch jeugd noch schoonheid, noch rijke noch gezonde voor den dag van morgen kunnen instaan!

Mevrouw Verheijen egtgenoot van den Maire van 's-Hertogenbosch, genietende alle de voordeelen des levens, is door eene beroerte overvallen, in den schoonsten bloeij haarer jaren, schitterende door de aanminnigste bevalligheden, in eenen schilderagtigen staat van gezondheid, op het onverwachts in het graf gestort, nalaatende een gemaal die niet te troosten is een gemaal die zij in den hoogsten graad beminde en die haar tot aanbiddens toe lief had, wijders eene familie in traanen zwemmende over dit smertelijk verlies, en eene geheele stad in de diepste rouw gedompeld.

Tweetalig bericht van overlijden van Elisabeth van der Heijden, de vrouw van A.G. Verheijen, gepubliceerd in het *Journal du Département des Bouches du Rhin* op 30 oktober 1810 (www.delpher.nl).

's-Hertogenbosch en Breda – met aan het hoofd een kwartierdorst. Dat was in 1808 een nieuwe functie en bestond onder meer uit het houden van toezicht op de plattelandsgemeenten. Zijn vader, die toen lid was van het Departementaal Bestuur, stak hier een stokje voor en schoof met succes zijn jongere zoon uit zijn tweede huwelijk naar voren, Franciscus Xaverius. Die werd in hetzelfde jaar mede door toedoen van de vader ook lid van de prestigieuze Zwanenbroederschap, terwijl Arnoldus hiervan nooit deel zou uitmaken.

Het is niet duidelijk wat de oorzaak van deze achterstelling is geweest. Mogelijk beschouwde zijn vader Arnoldus' huwelijk met de dochter van een kastelein als een *mésalliance* (ongelijke verbintenis). Dat weerhield de zoon er niet van om daarna een geslaagde politieke carrière te maken, te beginnen bij de inlijving bij Frankrijk in 1810. In mei van dat jaar bezocht Napoleon de stad. Bij die gelegenheid bood de toenmalige maire (burgemeester) P.J. van Berkel aan de keizer zijn ontslag aan vanwege zijn zwakke gezondheid. Napoleon wees toen Verheijen aan als diens opvolger, die zich tijdens het bezoek als gastheer ijverig had betoond voor de leden van het gevolg van Napoleon.⁹ Inmiddels was hij door een erfenis van de familie van moeders zijde ook gefortuneerd en behoorde samen met zijn broer Gerbrand, die later nog wethouder zou worden, tot de tien rijkste inwoners van 's-Hertogenbosch.¹⁰ In januari 1814 werden de capaciteiten van Verheijen als maire danig op de proef gesteld. Na de nederlaag van Napoleon in de Volkerenslag bij Leipzig begonnen de Franse troepen zich terug te trekken uit ons land. Generaal Molitor plunderde eerst met zijn troepen Woerden en trok daarna naar 's-Hertogenbosch, dat belegerd werd door de Pruisische troepen. De gegoede burgerij van 's-Hertogenbosch was Fransgezind en verlangde niet terug naar het ancien régime.

⁹ De officiële benoeming dateert van 30 juli. Zie: Van den Eerenbeemt 1955, 206.

¹⁰ Duijvendak 1990, 51 en 358. Waarschijnlijk uit de erfenis van hun moeder Van Grootveldt. Diens vader liet bij zijn overlijden een vermogen na van ruim fl. 160.000,-.

Het wapen van Hoogenhuijzen tegenover het titelblad in het exemplaar *Brabant-collectie* (Brabant-collectie Tilburg University, KHS C58, foto Paul Slot).

Maar de rest van de plaatselijke bevolking, onder leiding van de oud-patriot Willem Hubert, zorgde ervoor dat uiteindelijk de Pruisische troepen de stad konden binnendringen en bevrijden. In die tijd met interne spanningen probeerde Verheijen de rust te bewaren en het was mede aan hem te danken dat alles zonder bloedvergieten en plunderingen verliep.¹¹

¹¹ Van Sasse van Ysselt 1913, deel IV, 421-454.

Provinciaal bestuurder en parlementariër

In 1814, na het herstel van de onafhankelijkheid, werd Verheijen gecontinueerd als president-burgemeester. Maar zijn ambities reikten verder. Hij wilde ook graag op provinciaal niveau een rol spelen en wel als lid van de Provinciale Staten. Die zou bestaan uit vertegenwoordigers van de ridderschap, de steden en het platteland. Hij werd door gouverneur Hultman aangedragen als eerste kandidaat voor de stad 's-Hertogenbosch, maar deze voordracht werd niet overgenomen door de koning. Ook een plek in de Noordbrabantse ridderschap ging aan hem voorbij. Daarvoor moest hij in de adelstand worden verheven. Volgens Van Kempen had hij daar wel om gevraagd, maar het niet gekregen. Nadien heeft hij geen poging meer gewaagd om het adelsdiploma aan te vragen.¹²

Wel werd hij in 1815 alsnog benoemd tot lid van de Provinciale Staten. Sindsdien liet de politiek hem niet meer los en gold hij als een van de meest regering-getrouwe katholieke volksvertegenwoordigers, tot ergernis van vele Brabantse geloofsgenoten die zich oppositioneel opstelden. Die waren hoogst ontevreden vanwege de achterstelling bij het vergeven van ambten en de godsdienstpolitiek van Willem I. Als burgemeester werd Verheijen herhaaldelijk beschuldigd van gechicaneer en oneerlijkheid bij verkiezingen. Daarin was een duidelijk patroon te herkennen, namelijk het bevoordelen van regeringsgezinde, vaak protestantse kandidaten. Van deze aantijgingen werd hij overigens vrijgepleit door de gouverneur die hiernaar onderzoek deed.

In 1817 veroverde hij een zetel in de Tweede Kamer, waar hij de plaats innam van het lid van de Brabantse Ridderschap, jhr. J.W. Half-Wassenaer, die hij versloeg dankzij de steun van zijn protestantse vrienden. Hij zou ook de volgende periodieke verkiezingen glansrijk doorstaan, zij het dat hij in 1829 slechts op het nippertje van Henri de Wijs wist te winnen, die gezien werd als de katholieke Bossche oppositieleider tegen de regering.¹³ In 1831, na de afscheiding van België, benoemde de koning hem tot lid van de Eerste Kamer. Dat zou hij blijven tot zijn overlijden in 1857. Hij was toen al geen burgemeester meer. Dat ambt had hij na de herziening van de Grondwet van 1848 neergelegd.¹⁴

Culturele belangstelling

De verdiensten van Verheijen voor 's-Hertogenbosch kwamen het best tot uiting in zijn ijver om de stad cultureel aantrekkelijk te maken. Allereerst als maire in de Franse Tijd. In 1812 werd op zijn initiatief een stadstekenschool opgericht, met de welluidende titel *Académie Impériale et*

Napoleon, een parade inspecterend te 's-Hertogenbosch. Tijdens zijn verblijf in de stad op 6 en 7 mei 1810 inspecteerde de keizer op laatstgenoemde dag een parade op de Esplanade. Kunstenaar onbekend (Collectie Stadhuis 's-Hertogenbosch, nr. 11785.056).

*Royale de Peinture, Sculpture et Architecture.*¹⁵ De school bood gratis onderwijs aan de leerlingen en groeide uit tot een volwassen instelling die veel kunstenaars en handwerkslieden zou opleiden. Verheijen heeft zich ervoor ingezet om de school een volwaardige plek te geven. In 1819 kreeg hij gedaan dat koning Willem I een persoonlijke donatie deed van duizend gulden voor de aankoop van een geschikt gebouw. In 1828 resulteerde zijn lobby bij de koning in het verheffen van de school tot Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. In 1833 sprak hij ook de notabelen aan door de oprichting van de Broederschap van Sint-Lucas, die met gelijke donaties jonge kunstenaars ondersteunde bij hun opleiding in 's-Hertogenbosch, maar ook elders. Alleen de 'leden van hoge staatscollegiën, de provinciale staten, de hoge ambtenaren van de provincie en de stadsregering'¹⁶ konden hier lid van worden.

¹² Van Kempen 1988, 66. Douma 2015, 115 nt. 105.

¹³ Duijvendak 1990, 142.

¹⁴ Volgens zijn eigen opgave in exemplaar Brabant-Collectie, 351-352, 359.

¹⁵ Hierover uitgebreid Van den Eerenbeemt en Pirenne 1960, 214 e.v.
¹⁶ Aldus Verheijen in het manuscript KV, 372. Zie voor de ledenlijst tot 1859 Van Zuijlen 1859, 65-73.

In 1816 was Verheijen medeoprichter van de sociëteit 'Muzijk en Redoute Kollegie', een gezelschap van tachtig 'gewone' leden.¹⁷ Het verzorgde al vanaf 1798 concerten en bals, maar het had zich nu in de geest van de tijd omgevormd tot een besloten sociëteit.

Buitensociëteit

En in 1828 achtte Verheijen, gesteund door de officieren van het garnizoen, de tijd rijp om een heuse buiten-sociëteit op te richten die het Muziek-college en de Zomersociëteit overbodig zou maken, en 'die het middelpunt zoude worden van het verkeer van het beschaafde publiek van Den Bosch'.¹⁸ Willem I werd in die dagen geplaagd door de oppositie van katholieken in het noorden en zuiden tegen zijn besluit om de kleinseminaries te sluiten. Ook in 's-Hertogenbosch was de stemming zeer tegen de regering, zeker toen het Bossche kleinseminarie dicht ging. Door tegenwerking van een groot deel van de katholieke Kamerleden dreigde de tienjarige begroting te worden afgestemd.

Bij de stemming liet Verheijen echter verstek gaan om zo geen partij te hoeven kiezen. Achter de schermen had hij de koning wel gevraagd om een lening van fl. 20.000 voor de aankoop en verbouw van een huis en tuin aan de Papenhulst voor de nieuwe sociëteit, die de naam 'Casino' zou dragen. Als argument voerde hij aan dat een dergelijke sociëteit zou bijdragen aan de goede sfeer tussen katholieken en protestanten. Dat was een gevoelig punt voor de vorst, die dan ook graag hierin toestemde.

Casino voorzag duidelijk in een grote behoefte, want vanaf de start in 1829 telde ze al tweehonderd leden. Het bestuur, met Verheijen als voorzitter, bestond voornamelijk uit leden van de liberale sociëteit De Zwarte Arend. De katholieke oppositie onder leiding van de familie De Wijs hield zich ostentatief afzijdig. Dat deed ze temeer nu de geestelijkheid zich openlijk keerde tegen het vertier in de nieuwe sociëteit. Op de preekstoel in alle Bossche kerken werd tegen dit gevaar gewaarschuwd. In het begin vond men in de vergaderzaal van Casino briefjes aangeplakt met de tekst: 'Weg met de afgevalle Roomsche.'¹⁹

Portret van A.G. Verheijen als burgemeester van 's-Hertogenbosch (1810-1848), in 1856 geschilderd door Emmanuel van der Ven (Collectie Stadhuis 's-Hertogenbosch, nr. 11785.143).

Maar de vooruitgang in het openbare en culturele leven was niet tegen te houden. In 1853 werd de houten zaal vervangen door een heuse schouwburg- en concertzaal. De kosten werden onder meer bestreden door op Vastenavond gemaskerde bals voor de elite te organiseren, waardoor carnaval in 's-Hertogenbosch algemeen geaccepteerd werd.²⁰

Het Nut

Verheijen was ook nauw betrokken bij de oprichting van een afdeling (departement) van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 1819, bedoeld om los van enige ideologie of godsdienst de volksoontwikkeling te bevorderden.²¹ Dat initiatief droeg van meet af aan een gouvernementeel stempel. De gouverneur was tot 1822 de voorzitter en daarna tot de opheffing in 1848 Verheijen zelf. De meeste leden waren protestant en behoorden tot

17 Tilburg University, Brabant-Collectie, TRE C 1636.

18 Van Sasse van Ysselt 1928, 6.

19 Van Kempen 2015, 275-276.

20 Van Sasse van Ysselt 1911-1914, deel 2, 525-526.

21 Van de Sande 1984, 247-262.

Groepsportret met achter de tafel het eerste bestuur van de Académie Impériale et Royale, 1828. In het midden (met stichtingsbrief?) Maire A.G. Verheijen. Rechts de conciërge en de schilder van het stuk, Dominique Dubois, tevens directeur van de school. Linksachter een groep studenten (Collectie Stadhuis 's-Hertogenbosch, in bruikleen aan Avans Hogeschool, nr. 11785.162).

de hoge ambtenaren, leden van de Provinciale Staten en de rechterlijke macht. Tot de activiteiten van Het Nut in 's-Hertogenbosch vielen onder meer een spaarbank voor de gewone man en het oprichten van een school, die in 1851 werd gerealiseerd. Het neutrale karakter was al snel een doorn in het oog van de kerk. Onder die druk haakten de meeste katholieken af. Het Nut werd daardoor grotendeels een protestants onderonsje, hoewel liberaal-katholieken als Verheijen zelf, zijn halfbroer mr. F.X. Verheijen, griffier van de Staten, de advocaat J.H. Sassen en diens confrère Lightenvelt zich niets van de klerikale druk aantrokken.

Tot slot stond Verheijen ook mede aan de wieg van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, dat in 1836 werd opgericht op initiatief van de gouverneur Van den Bogaerde van Terbrugge.²²

²² Krijbolder 1989, 95. Zie ook de opmerking van Palier aan Pape over Verheijens benoeming en de plechtige oprichtingsvergadering in 1837 in het Casino 'De man verkneukelde zich bij het idee van het grotesque der onderneming en van het figuur, dat hij dan bij de inwijding maken zal' (p. 99).

De manuscripten van Verheijen

Van Verheijens werk bestaan, zoals gezegd, twee exemplaren. Het eerste exemplaar in de Brabant-Collectie is afkomstig uit de verzameling van het Provinciaal Genootschap. Het werd opgedragen aan zijn neef Leonardus Josephus Verheijen, burgemeester van Esch en zoon van zijn broer Gerardus Bernardus. Het is gedateerd 1840, bestaat uit 362 pagina's en bevat ook enkele afbeeldingen: een ingekleurde tekening van het wapen Van Hoogenhuisen, een bij Palier gedrukte en uitgegeven stadsplattegrond, een pentekening van de Koninklijke School en twee gedrukte afbeeldingen van het gebouw en de poort van de Zwanenbroederschap, afkomstig uit Hermans' Geschiedkundig Mengelwerk. Dit alles is gebonden in een halfleren band met op de rug de titel in goud gestempeld:

A.G. Verheijen, *Merkwaardigheden der stad 's-Hertogenbosch*. Ofschoon opgedragen aan zijn neef bestaat toch de indruk dat Arnold Verheijen dit exemplaar zelf onder zich gehouden heeft als werkexemplaar, onder meer voor de versie voor de koning. Achterin het boek bevindt zich een los blad met de tekst van de opdracht aan Willem II. Ook is erin opgenomen een genealogie van de familie

G. J. Bos del. & lith.

Uitgave van W. C. VAN HEUSDEN.

Lith. v. Emrik & Binger, Haarlem

SOCIETEIT CASINO.

Gezicht in de tuin van Sociëteit Casino aan de Papenhulst, ca. 1860. Gelithografeerde tekening van Gerardus J. Bosch in: 'Album 's-Hertogenbosch', uitgegeven door W.C. van Heusden, boekhandelaar en uitgever te 's-Hertogenbosch (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0000465).

Verheijen en een lijst van persoonlijke documenten. In het manuscript bevindt zich een catalogus van schilderijen van G. Moed en P. ter Wester, gedateerd 1843. Het exemplaar is uitvoerig beschreven in de catalogus van de Tilburgse universiteitsbibliotheek als 'Verzamelhandschrift van A.G. Verheijen'.²³

Het manuscript voor de koning

Het tweede exemplaar, het manuscript in de Koninklijke Verzamelingen, is een jaar later, in 1841, samengesteld aan de hand van het exemplaar in de Brabant-Collectie. Dat bewijst het portret van Verheijen op een van de eerste pagina's van de hand van Hendrik Michaël dat dateert van 1841. Op 3 mei van dat jaar bezocht Willem II voor de eerste keer als koning de stad 's-Hertogenbosch. Bij die

gelegenheid kreeg Verheijen persoonlijk van de koning de onderscheiding uitgereikt van Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw, 'als bewijs van mijne bijzondere tevredenheid en dankbaarheid voor den goeden geest en verknochtheid jegens mij door de bevolking dier stad aan den dag gelegd bij dit mijn eerst (sic) bezoek als koning.'²⁴ Verheijen zal ongetwijfeld toen dit boek aan de koning geschonken hebben, als een persoonlijk geschenk.²⁵ Het boek bestaat uit een opdracht en inleiding van tien Romeins genummerde bladzijden, 396 pagina's tekst en achttien afbeeldingen. De omslag is uitgevoerd in karmijn-rood leer met goudopdruk. Op de rug staat dezelfde tekst

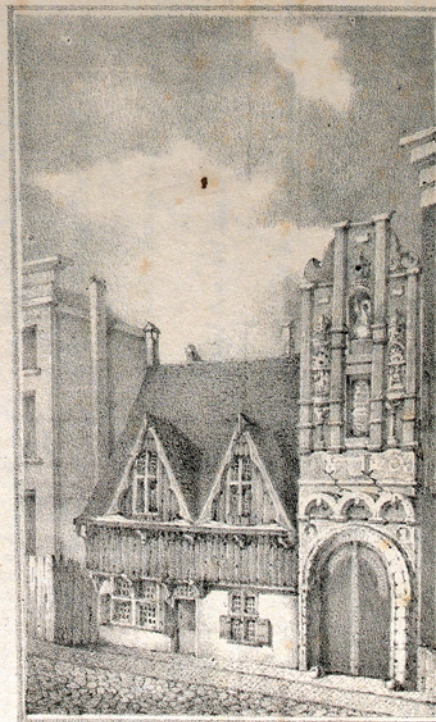
²⁴ Wap 1842.

²⁵ Tijdens zijn bezoek aan Brabant kreeg de koning toen hij het Sint-Agathaklooster bij Cuijk bezocht een Evangelistarium uit 1435 met miniaturen door de Meesters van Otto van Moerdrecht. Zie: Loonstra 1996, 178.

²³ Van de Ven 1994, deel 2, 115-116.

Het oude gebouw van het lieve vrouwe
Broederschap van af de Binnenplaats te zien -

De oude poort van het lieve vrouwe Broederschap
Zoo als het zich aan de Hinthamerstraat vertoonda.

C.R. Hermans

Binnenplaats en poort van het oude gebouw van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap aan de Hinthamerstraat, twee litho's uit C.R. Hermans, *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant, tweede deel*, uitgegeven door de Bossche boek- en steendrukkerij van J.F. Demelinne in 1841 (aldaar resp. naast p. 50 en 73), in het Tilburgse handschrift van Verheijen tussen p. 114 en 115 (Brabant-collectie Tilburg University, KHS C58, foto Paul Slot).

als op het eerste exemplaar: *Merkwaardigheden der stad 's-Hertogenbosch*. Het schrift is eveneens van de hand van Verheijen zelf.

Van dit manuscript is voor het eerst publiekelijk melding gemaakt in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant van 16 juli 1857. Daarin stond een in memoriam bij het overlijden van Verheijen met de volgende passage: 'Zijne met veel zorg en arbeid bij een verzamelde en eigenhandig geschreven geschiedenis der stad 's-Hertogenbosch opgedragen aan koning Willem II, was der koninklijke familie en vooral harer Majesteit de koningin hoogst aangenaam, het manuscript bevindt zich in de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.'

Verheijen bezat eene uitgebreide kennis vooral ten aanzien der geschiedenis, en bijzonder van die betrekkelijk de stad 's-Hertogenbosch en hare voormalige meijerij, waarvan door hem belangrijke handschriften zijn nagelaten. Zijne met veel zorg en arbeid bij een verzamelde en eigenhandig geschreven geschiedenis der stad 's-Hertogenbosch opgedragen aan koning Willem II, was der koninklijke familie en vooral harer Majesteit de koningin hoogst aangenaam, het manuscript bevindt zich in de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. Hij had bovendien eene algemeene kennis van kunsten en wetenschappen, en wist die steeds op eene krachtadige wijze te steunen en te bevorderen.

Fragment uit het In Memoriam van A.G. Verheijen in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant van 16 juli 1857 (www.delpher.nl).

De inhoud

Zoals gezegd zijn beide manuscripten inhoudelijk vrijwel identiek. Verschillen zitten in de opdracht en het voorwoord, een enkele keer in de volgorde van de hoofdstukken en in enkele doorhalingen in het exemplaar in de Brabant-Collectie.

Verheijen verantwoordt zijn werk in het voorwoord. Omdat er geen algemeen overzicht van de geschiedenis bestond maar wel voldoende bronnen aanwezig waren, heeft hij zelf een verhaal samengesteld. De bronnen noemt hij niet, maar hij blijkt vrijwel uitsluitend gebruik te hebben gemaakt van twee werken. Voor de chronologische geschiedenis van de stad volgde hij bijna letterlijk het door Van Heurn in de jaren 1776-1778 gepubliceerde *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*.²⁶ Voor de beschrijving van de gebouwen, instituties et cetera maakte hij gebruik van het in 1780 gereedgekomen, maar pas in 2022 gepubliceerde manuscript van dezelfde Van Heurn: *Beschrijving der stad 's-Hertogenbosch*. Ook daaruit heeft Verheijen meestal letterlijk geput. Dat handschrift was in die tijd in het bezit van Louis Gast, die voor Verheijen een goede bekende moet zijn geweest als lid van de gemeenteraad en lid van Provinciale Staten van Noord-Brabant. Gast was

²⁶ Van Heurn 1776-1778, vier delen.

niet alleen een vermogende brouwer, maar ook een verzamelaar van archiefstukken. Hij had een actieve belangstelling voor de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, getuige zijn aantekeningen bij het manuscript van Van Heurn.²⁷

Dit manuscript was toen nog niet algemeen bekend. Zelfs Hermans noemt het nergens in zijn publicaties over de bronnen over de geschiedenis van de stad.

Verheijens manuscript bestaat uit twintig hoofdstukken, te weten (we volgen de paginanummers van het exemplaar in de Koninklijke Verzamelingen):

- [pag. I-X] Opdracht en inleiding
- [pag. 1] Stichting der stad
- [pag. 7] Geslachten en huizen der edelen
- [pag. 13] Schutterijen (maar ook rederijkers, Zwanenbroeders, gaffelbroeders) met toevoeging over het Barbaragilde
- [pag. 31] Handel en nijverheid
- [pag. 33] Middelen van vervoer
- [pag. 35] Beschrijving der kerken en capellen
- [pag. 44] Capittel der hoofd of St. Janskerk
- [pag. 52] Beschrijving der kloosters
- [pag. 61] Liefdadige gestichten
- [pag. 67] Kleine oude mannen gasthuizen
- [pag. 73] Oude arme vrouwenhuizen
- [pag. 81 e.v.] Voortgang chronologie naar Van Heurn, *Historie*
- [pag. 368] Doorlugtige school, Latijnsche scholen
- [pag. 369] Stads tekenschool
- [pag. 372] Geleerde mannen alhier gebooren
- [pag. 379] Schilders
- [pag. 382] Kunstenaars
- [pag. 383] Drukkunst
- [pag. 383] Staat bevolking
- [pag. 389] Beschrijving van het vrijdom der stad

Deze indeling is precies die van Van Heurn, al is het voorlaatste hoofdstuk ('Staat bevolking') een eigen toevoeging door Verheijen. Vrijwel het gehele manuscript-Verheijen is letterlijk overgenomen van Van Heurn, al zorgt Verheijen hier en daar wel voor enkele toevoegingen. Soms zijn die heel beknopt, bijvoorbeeld een eigen waarneming over het Zinnelooshuis (Reinier van Arkel) in het hoofdstuk over liefdadige gestichten, waar Verheijen aan de informatie van Van Heurn toevoegde dat deze inrichting eerst in 1836 werd uitgebreid nadat de belendende percelen waren opgekocht. Het bestuur was bij andere instellingen gaan kijken wat de beste inrichting zou kunnen zijn: 'Hetzelve bevat voor de lijders goede huisvesting, zieken- en andere zaalen, alsmede lugtige wandelplaatsen, terwijl elk denkbeeld van opsluiting aan den voorgevel zorgvuldig is

²⁷ Mosmans 1931, 29-31.

Portret van Koning Willem II door Pierre Emmanuel Dielman (jr.), circa 1840-1849 (Collectie Stadhuis 's-Hertogenbosch, nr. 11785.012).

vermeeden, zoo dat het uitterlijke den vreemdeling een rijk bewoond hotel voor oogen steld...'²⁸

Tekenschool

Veel uitvoeriger is een eigen toevoeging door Verheijen over de stadstekenschool, bovendien voorzien van een afbeelding. Gezien zijn grote betrokkenheid bij de totstandkoming van dit instituut is dat niet verwonderlijk. Daarin vermeld hij de geschiedenis van het instituut. In 1812 had hij als maire het initiatief genomen om een tekenschool op te richten. Die werd gevestigd op de zolder van de armenschool Achter het Wild Varken. De vijfhonderd guldens die de gemeente hiervoor ter beschikking stelde, waren net voldoende voor het aanstellen van een leraar, die les moest geven aan vijftien leerlingen. Verheijen zorgde daarbij voor enig cachet door aan het einde van het schooljaar, in de aanwezigheid van de notabelen, aan de drie beste leerlingen prijzen uit te reiken in de vorm van kleine zilveren medailles. Deze plechtigheid ging gepaard met toespraken en muziek. Dit jaarlijks evenement bevorderde volgens Verheijen de groei van de instelling. De armenschool werd verlaten, een huis in de Sint Jorisstraat werd aangekocht, later vernieuwd en vergroot, en het aantal leerlingen groeide naar 120. In 1828 werd de school door koning Willem I verheven tot Koninklijke School voor de Nuttige en Beeldende Kunsten.

²⁸ Manuscript KV, 61.

De prijsuitreikingen werden voortaan gedaan tegelijkertijd met de uitreikingen van die van de Illustre School. Om verzekerd te zijn van voldoende inkomsten richtte Verheijen in 1833 de Broederschap van Sint-Lucas op, waar alleen hoge ambtsdragers en ambtenaren lid van mochten worden. De daaraan verbonden contributie was bestemd voor de studie van talentvolle maar onbemiddelde leerlingen. De leden van de broederschap kregen allemaal een geschilderd wapenschild. Die werden opgehangen op een wapenbord in de directiekamer.

Motto

Terug naar het manuscript. Verheijen voorzag zijn werk van een motto ontleend aan Ovidius: *Et pius patriae facta referre labor.* Ovid. *Trist.* L II El, I, V. 322 ('Het is een deugdzzaam werk om de geschiedenis van je vaderland te beschrijven'). Dit motto was een jaar eerder letterlijk gebruikt door Hermans in het eerste deel van zijn *Geschiedkundig Mengelwerk* uit 1839. De inleiding begint Verheijen met de zin: 'Van jongs af is mij niets aangenaamer geweest dan mij op de geschiedkunde toe te leggen.' Dat is letterlijk de eerste zin van de 'Voorrede' van Van Heurns *Historie*. Het handschrift eindigt ook net als het werk van Van Heurn in 1766 met het bezoek van Willem V aan de stad. Maar wel in Verheijens eigen bewoordingen:

'En hier mede heb ik het tijdvak dat ik mij had voorgenomen te beschrijven, doorlopen, en ofschoon de stof waarvan ik mij voor het vervolg zoude kunnen bedienen zeer rijk is, gevoele ik geene verdere opwekking dat gene, wat in mijn leven is voorgevallen te behandelen; de oorlogen en burgertwisten, waarvan ik ooggetuigen ben geweest, hebben mijne ziel teveel gefolterd dan dat ik zoude kunnen besluiten, die hatelijke en afschuwelijke tafreelen wederom voor den geest terug te voeren; ook zoude ik welligt door mijne langdurige administratie in de gelegenheid worden gebragt een woord van mij zelve in het midden te moeten brengen, het gene ik volstrekt wil vermijden, ten einde naar goedvinden aan anderen over te laten mijne bemoeienissen op dit ondermaansche te laaken of met toegevendheid te beschouwen. Ik heb weliswaar van mijne jeugd af het doorbladeren der geschiedenis bemind,²⁹ maar ik kan niet ontkennen dat ik vooral in mijnen gevorderden leeftijd behoore tot diegenen waarvan men zegt *Laudatores temporis acti* ('lofzangers op de goede oude tijd'), zoo dat ik het ongeraaden acht dit handschrift verder uit te strekken.'³⁰

29 In exemplaar Brabant-Collectie: 'Weinig echter heb ik met het tegenwoordige maar bestendig met het voorledene bezig gehouden, zoo dat ik het vooral in mijnen gevorderden leeftijd om deze en vroeger aangevoerde redenen ongeraden acht dit handschrift verder uit te strekken.'

30 Manuscript KV, 396.

De twee banden van het pas in 2022 uitgegeven handschrift uit 1793 van mr. J.H. van Heurn (Brabant-collectie Tilburg University, KHS C159a-b, foto Hans Westerink, Zwolle).

Enige vragen en beschouwingen

Verheijen heeft zijn werk in de jaren 1840 en 1841 voltooid. Het eerste exemplaar in 1840 heeft hij opgedragen aan zijn neef L.J. Verheijen, maar de vraag is of die dit exemplaar ooit in bezit heeft gehouden. Gelet op de latere aantekeningen en ingevoegde papieren is het tevens een werkexemplaar gebleven voor Verheijen zelf. Niet bekend is hoe en wanneer het terecht is gekomen in de collectie van het Provinciaal Genootschap. In ieder geval vóór 1931, want in dat jaar is ervan gebruikgemaakt door Mosmans voor zijn publicatie over de Sint-Jan.³¹

De vraag is of Verheijen dit werk geheel zelfstandig heeft ondernomen. Of heeft hij hulp gehad? Daarvoor zouden in aanmerking kunnen komen de beheerder van de collectie en bibliotheek van het Provinciaal Genootschap, C.R. Hermans, en de toenmalige stadsarchivaris (en latere stadsarchivaris) R.A. van Zuylen.

Van Hermans is zeker enige invloed te ontdekken. In het eerste exemplaar neemt Verheijen twee afbeeldingen op uit Hermans' *Geschiedkundig Mengelwerk I* die door Hermans persoonlijk zijn gesignd. Ook neemt hij het motto over van Hermans uit het eerste deel van het *Geschiedkundig Mengelwerk* uit 1839. Toch lijkt het twijfelachtig of Hermans op de hoogte was van Verheijens initiatief. Dan zou hij weet moeten hebben van de belangrijkste bron voor Verheijen, namelijk Van Heurns *Beschrijving*. Maar die kende hij niet, althans hij noemt het nergens in zijn publicaties uit die tijd. Dit handschrift was toen nog in het bezit van Louis Gast, die echter in december 1840 overleed. Mogelijk is dat Verheijen het voor een tijdje onder zich heeft gehouden ten behoeve van zijn werk. Hoe de persoonlijke relatie was tussen Hermans en Verheijen is overigens onduidelijk. Het moet in ieder geval Hermans erg gestoken hebben dat de gemeenteraad, met aan het hoofd Verheijen, hem pas in 1841 benoemde tot stadsarchivaris, na herhaaldelijk aandringen door Hermans.³²

31 Mosmans 1931, 29-31.

32 Dat had ook te maken met het karakter van Hermans, die moeilijk in de omgang was en zich snel verongelikt voelde. Zie: Krijbolder 1994, 60-64.

Ook is het goed mogelijk dat de toenmalige stadhuisclerk R.A. van Zuijlen voor Verheijen onderzoek heeft verricht. Van Zuijlen was een groot bewonderaar van Verheijen. Na diens dood schreef hij een uitvoerig in memoriam en tijdens diens leven werkte hij aan de geschiedenis van de Koninklijke School, die eerst in 1859 is uitgegeven.

Plagiaat

Een tweede vraag is waarom Verheijen zijn eigen manuscript nooit heeft uitgegeven? Hij was daar ijdel genoeg voor. Toch ligt de reden voor de hand. Juist omdat hij bijna letterlijk en rijkelijk de teksten van Van Heurn heeft overgenomen, wist hij dat zijn werk bij publicatie als plagiaat zou worden aangemerkt, zeker omdat hij geen enkele bron vermeldt.

Windvanen

Een derde vraag ten slotte: waarom is hij gestopt bij 1766? Dat heeft twee redenen. Ten eerste volgde hij letterlijk Van Heurn, die ook in dat jaar ophield. Bovendien zou hij bij een voortzetting twee gevoelige perioden moeten behandelen, namelijk de Patriottentijd en de Franse overheersing. Beide perioden werden door personen die daarin een rol speelden uiterst terughoudend beschreven, zeker als ze daarna hun carrière hadden voortgezet onder de Oranjermonarchie.³³ Verschillende van hen werden afgeschilderd als 'windvanen': zij die zich gemakkelijk aan elke politieke verandering aanpasten.³⁴ Dat gold ook voor Verheijen. Hij was groot geworden tijdens de inlijving bij Frankrijk als maire van 's-Hertogenbosch. Bij de bevrijding van de stad door de Kozakken in 1814 behoorde hij tot de gegoede burgerij die zeker niet terugverlangde naar het ancien régime met een Oranje aan het hoofd.³⁵ Daar kwam bij dat Verheijens tekenschool die in 1812 was opgericht, veel steun ondervond van het Franse bestuur, in het bijzonder van de in 's-Hertogenbosch populaire prefect Fremin de Beaumont.³⁶ Maar eenmaal bevrijd betoonde hij zich uiterst gouvernementeel en een groot aanhanger van het Oranjehuis, zelfs zo dat hij in de Tweede en later Eerste Kamer steevast voor de koninklijke voorstellen stemde, terwijl een belangrijk deel van de katholieke Bossche en Brabantse elite zich oppositioneel opstelde.

³³ Baggerman 2013, 275-302.

³⁴ Lok 2009.

³⁵ Van Sasse van Ysselt 1913.

³⁶ Van Zuijlen 1859, 15.

Het gebouw van de Koninklijke School voor de Nuttige en Beeldende Kunsten aan de Sint Jorisstraat. Tekening door F. Hüpsch in 1840 voor het handschrift van Verheijen ten behoeve van de koning (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. 369).

De afbeeldingen in de manuscripten

Leveren de manuscripten qua inhoud weinig nieuws op, toch heeft het zijn waarde door de vele originele tekeningen in het manuscript in de Koninklijke Verzamelingen. Zijn eigen portret werd vervaardigd door Hendrik Michaël, die als tekenaar werkzaam was bij het bureau van Rijkswaterstraat in 's-Hertogenbosch. De verschillende topografische tekeningen waren van de hand van de Boheemse kunstenaar Franciskus Hüpsch (1807-overleden na 1865). Die had een jaar eerder, in 1839, een prijs op de Koninklijke School behaald. Niet veel later verhuisde hij naar Den Haag en was daar werkzaam als glas- en porseleinschilder. Hij trouwde er in 1841 met Jakoba Kerling. Van hem zijn ook enkele schilderijen bekend.³⁷ Het was waarschijnlijk geen toeval dat Hüpsch in 's-Hertogenbosch terecht kwam. Sinds 1817 was in het pand De Blauwe Druif in de Vughterstraat een porseleinwinkel gevestigd van Jan Christoffel Hüpsch, die hij wegens gevorderde leeftijd in 1847 overdroeg aan zijn zoon H.J. Hüpsch. Hij was geboortig van Setsingen (niet ver van Langenau) in Bohemen en overleed in 1857 op 74-jarige leeftijd te 's-Hertogenbosch. Hij was wellicht familie (oom?) van Franciskus Hüpsch.

³⁷ Onder meer drie portretten, olieverf op doek, van het echtpaar en dochter Oudshoorn, logementhouder van 'De Vink' te Leiden, gedateerd 1852 (<https://rkd.nl/images/142073>).

De Stad 's-Hertogenbosch.

Gezicht op 's-Hertogenbosch vanuit het gebied ten westen van de stad, nabij de weg naar Vlijmen en Heusden. Tekening door F. Hüpsch in 1840 voor het Haagse handschrift van Verheijen (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. 1).

Het Stadhuis.

Markt met stadhuis. Tekening door F. Hüpsch in 1840 voor het Haagse handschrift van Verheijen (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. 4).

Slotbeschouwing

Het manuscript van Verheijen was weliswaar in kleine kring bekend, maar nooit bestudeerd. We hoopten een interessant werk aan te treffen over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch door de bril van een prominente Bosschenaar die een belangrijke rol heeft gespeeld in de overgang van het oude naar het nieuwe regime. Alras bleek dat Verheijen geen oorspronkelijk werk heeft geschreven, maar zonder enige verwijzing vaak letterlijk heeft geput uit Van Heurns beide werken, de *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch* en de *Beschrijving der Stad 's Hertogenbosch*. Hij wilde hiermee grote sier maken bij koning Willem II, toen die in 1840 de stad bezocht. Verheijen was immers zeer koningsgezind en genoot van de koninklijke waardering, zoals zijn benoeming in de Eerste Kamer en een hoge onderscheiding. Hij eindigde zijn manuscript net als Van Heurns *Historie* in 1767 en vermeed daarmee een beschrijving van de patriottentijd en de Franse overheersing. Perioden waaraan de Oranjes niet graag herinnerd wilden worden. In één opzicht bieden ze iets nieuws: topografische tekeningen van 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de negentiende eeuw van de hand van Fransiskus Hüpsch. Die zijn uniek en inmiddels ruim bekend. Dat Verheijen hiermee een illustratie wilde geven van de tekenkunst van zijn Koninklijke School is dan ook een gelukkig toeval.

De Antoniuskapel in de Hinthamerstraat. Tekening door F. Hüpsch in 1840 (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. 47).

Het 'Zinnelooshuis' (Reinier van Arkel) aan de Hinthamerstraat. Tekening door F. Hüpsch in 1840 (Koninklijke Verzamelingen Den Haag, J 17 K 0601-f, naast p. 64).

Maarten W. van Boven (1944) studeerde Nederlands recht aan de Rijksuniversiteit Groningen (postdoctoraal), volgde de opleiding tot Hoger Archiefambtenaar te Den Haag en promoveerde aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen op de dissertatie 'De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811'. Zijn loopbaan vond plaats in het openbaar archiefwezen, onder andere als gemeentearchivaris van Helmond, Breda en Utrecht en als rijksarchivaris in Noord-Brabant. Tot zijn pensionering in 2008 was Van Boven algemeen rijksarchivaris en directeur van het Nationaal Archief te Den Haag. Publiceerde op het gebied van rechtsgeschiedenis en lokale geschiedenis. Zijn meest recente publicatie is 'De bokaaldrinkers van Zegenwerp. Het patriotisme in 's-Hertogenbosch, 1785-1787' (Zuidelijk Historisch Contact/Picture Publishers, 2022). Momenteel werkt hij aan een biografie van de Bossche pensionaris Antoni Martini (1728-1800).

Literatuur en verantwoording

Archieven

Tilburg University, Brabant-Collectie

- KHS C 58, 1840, Verzamelhandschrift (A.G. Verheijen)
- TRE C, 1636, Reglement voor de sociëteit opgericht onder den naam van Muzijk en Redoute Kollegie te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1816
- J.H. van Heurn, Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch

Koninklijk Huisarchief, Koninklijke Verzamelingen, J XVII K 601

Literatuur

BAGGERMAN, A., 2013: 'De dynamiek van de herinnering. Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie', in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas, Wyger Velema (red.), *Het Bataafs experiment. Politiek en Cultuur rond 1800* (Nijmegen), 275-302

BIEMANS J., E.A. (red.), 2022: *Beschrijving der Stad 's Hertogenbosch door Mr. J.H. van Heurn* ('s-Hertogenbosch), 11

DOUMA, K., 2015: *De adel in Noord-Brabant 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum), 115 nt. 105

DUIJVENDAK, M., 1990: *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch), 51 en 358

EERENBEEMT, H. VAN DEN, 1955: *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814. Bijdragen tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1955), 206

EERENBEEMT, H. VAN DEN & L. PIRENNE, 1960: *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850* (Nijmegen), 214 e.v.

HEURN, J. VAN, 1776-1778: *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*, 4 delen (Utrecht)

KEMPEN, A. VAN, 1988: *Gouvernement tussen Kroon en Statenfacties. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg)

KRIJBOLDER, W., 1994: 'C.R. Hermans (1805-1869): pionier van de Noordbrabantse geschiedbeoefening', in: *Brabantse biografieën 2* ('s-Hertogenbosch), 60-64

KRIJBOLDER, W., 'C.R. Hermans en het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant, 1830-1840', *Noordbrabants Historisch Jaarboek 6* ('s-Hertogenbosch), 95

LOK, M., 2009: *Windvanen. Napoleontische bestuurder in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam)

LOONSTRA, M., 1996: *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes* (Zwolle), 178

MOSMANS, J., 1931: *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch), 29-31

SANDE, A. VAN DE, 1984: 'De Noordbrabantse katholieken en Het Nut in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van participatie naar confrontatie', in: W. Mijndhardt en A. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam), 247-262

SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 1911-1914: *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen*, 3 delen ('s-Hertogenbosch)

SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 1913: 's-Hertogenbosch', in: G. Koolemans Beijnen, *Historisch Gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813* (Haarlem), deel IV 421-454

SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 1928: *Gedenkschrift der Sociëteit Casino 1828-1928* ('s-Hertogenbosch), 6

VEN, J. VAN DEN, 1994: *Over Brabant geschreven: handschriften en archivalische bronnen in de Tilburgse Universiteitsbibliotheek* (Leuven), deel 2, 115-116

VERHEIJEN, A., 1840: *Merkwaardigheden der Stad s'Hertogenbosch uit onderscheidene schrijvers en manuscripten bij een verzameld*

VERHEIJEN, A., 1841: *Merkwaardigheden der Stad s'Hertogenbosch uit onderscheidene schrijvers en manuscripten bij een verzameld*

WAP, J., 1842: *Gedenkboek der inhuldiging en feesttogen van Zijne Majesteit Willem II, 1840-1842* ('s-Hertogenbosch)

ZANDVLIET, K., 2018: *De 500 Rijksten van de Republiek: Rijkdom, geloof, macht en cultuur* (Zutphen), noten 1239 en 1240

ZUIJLEN, R. VAN, 1857: *Hulde aan de nagedachtenis van wijlen de Edelmogenden Edelachtbaren Heer Mr. A.G. Verheijen etc.* ('s-Hertogenbosch)

ZUIJLEN, R. VAN, 1859: *Gedenkboek der Koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten, opgericht te 's-Hertogenbosch in 1812 onder den naam Académie Impériale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture* ('s-Hertogenbosch), 65-73

Websites

<http://www.advandenoord.nl/biografieen/Grootveld%20G%20van.html>

<https://rkd.nl/images/142073>

<https://rkd.nl/artists/40313>

Verzetsheld of avonturier?

Piet Kerssens (1921-1944)

Anita Reisz

Piet Kerssens kwam op 26 oktober 1944 om het leven tijdens de bevrijding van 's-Hertogenbosch. Terwijl hij op de Wilhelminabrug een gewonde Britse militair te hulp schoot, werd hij getroffen door vijandelijk vuur. Kerssens werd bekend als militair en verzetsheld, en jaarlijks wordt hij herdacht bij zijn gedenksteen op de brug. Tot nu toe was de voornaamste bron voor zijn levensverhaal het relaas van zijn nabestaanden, opgetekend kort na de Tweede Wereldoorlog. Echter, recent archiefonderzoek uit binnen- en buitenland biedt nieuwe informatie over Kerssens' leven. Dit roept de vraag op of Piet Kerssens daadwerkelijk de verzetsheld was waarvoor hij veelal wordt aangezien.

Piet Kerssens had geen gemakkelijke jeugd, en dat moet zijn weerslag hebben gehad op zijn verdere leven. Piets ouders waren Elisabeth Henrica Antonia Meuwese (1900-1942) en Theodorus Josephus Kerssens (1895-1980). In 1919 was Elisabeth in Leiden bevallen van een zontje, Cornelius Antonius, waarbij onduidelijk is wie de biologische vader was. Het jongetje zou al op 16 juni 1920 in Helmond overlijden. Slechts enkele weken eerder, op 20 mei 1920, waren Elisabeth en Theo getrouwd in 's-Hertogenbosch. Bij het huwelijk erkende Theo Elisabeths zontje.¹

Echtscheiding

Het echtpaar woonde aanvankelijk in Maastricht. Elisabeth had geen beroep en Theo (roepnaam Thé) was koopman. Een paar maanden na hun huwelijk vertrokken

Portret van Petrus Lucas (Piet) Kerssens, 1944 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, 0039209).

Theo en Elisabeth naar 's-Hertogenbosch, waar op 7 maart 1921 Petrus Lucas (Piet) Kerssens geboren werd. In 1925 raakte Elisabeth weer in verwachting, maar het noodlot sloeg toe. Op 16 oktober 1925 deed Theo bij de burgerlijke stand aangifte van een doodgeboren kindje.² Het huwelijk hield geen stand. Elisabeth vertrok in 1926 naar Antwerpen, waarna Theo echtscheiding aanvroeg op grond van overspel.³ Op 17 mei 1927 sprak de arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch officieel de echtscheiding uit, waarbij bepaald werd dat Piet bij zijn vader bleef.⁴ Vanaf zijn vijfde levensjaar was Piets moeder

² NL-HtBHC, archief Burgerlijke Stand, inv.nr. 4108, akte 452.

³ Inschrijving in het Vreemdelingenregister d.d. 2 november 1926, als dienstmeid in de herberg van Georges vander Meulen. In een briefje van het Ministerie van Justitie aan de burgemeester van Antwerpen d.d. 27 maart 1927 wordt beweerd dat Elisabeth 'zich in Nederland aan ontucht overgaf' (Antwerpen, Felixarchief, Vreemdelingendossiers, inv.nr. 481#191353).

⁴ NL-HtBHC, archief Rechtbank 's-Hertogenbosch 1838-1930, inv.nr. 1441, scan 0674; NL-HtBHC, archief Burgerlijke Stand, inv.nr. 4104, akte 252.

¹ Bevallig op 23 oktober 1919 (NL-LdnRAL, archief stadsbestuur Leiden 1816-1929, inv.nr. 4785, akte 1311); overlijden op 16 juni 1920 (NL-HtBHC, archief Burgerlijke Stand, inv.nr. 1508, akte 153); huwelijk op 20 mei 1920 (NL-HtBHC, archief Burgerlijke Stand, inv.nr. 4101, akte 123).

Tegeltableau met de gebouwen van Instituut Saint-Louis in Oudenbosch in 1930. Hier verbleef Piet van 1930-1934 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) Amersfoort, 333469, Foto G.J. Dukker, 2001).

waarschijnlijk niet meer in beeld, waardoor hij grotendeels opgroeide met alleen een vader. Die bracht hem al snel onder in een internaat.

Op 21 april 1928 vertrok Piet, net zeven jaar oud, naar Blerick. Hij werd er op 1 mei ingeschreven in het internaat van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid, beter bekend als de Zusters van Steyl.⁵ Er waren diverse redenen om jongens naar een internaat te sturen: ouders wilden hun zoon een goede opleiding geven; er was sprake van huwelijksproblemen en/of echtscheiding; of het kind was onhandelbaar en had discipline nodig. De scheiding van de ouders van Piet kan een reden zijn geweest dat zijn vader hem al zo jong naar een internaat stuurde. Als alleenstaande ouder was het voor Theo misschien niet mogelijk om Piet thuis te houden, maar het is natuurlijk ook denkbaar dat vader vond dat Piet meer discipline nodig had. Tijdens zijn verblijf in het internaat ontving Piet in november 1928 zijn Eerste Heilige Communie.⁶ Na een verblijf van bijna twee jaar in Blerick keerde hij in juli 1930 terug naar 's-Hertogenbosch.⁷

5 NL-PngGPM, archief van de gemeente Maasbree 1545-1939, inv.nr. 2304; NL-AgaENK, archief van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Steyl), inv.nr. 1756.

6 NL-AgaENK, archief van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Steyl), inv.nr. 1757.

7 NL-PngGPM, archief van de Gemeente Maasbree 1545-1939, inv.nr. 2305.

Nog geen twee maanden later werd Piet alweer naar een ander internaat gestuurd, dit keer dat van de Congregatie van de broeders van de Heilige Aloysius Gonzaga, beter bekend als het internaat Saint Louis te Oudenbosch, waar hij op 4 september 1930 werd ingeschreven.⁸ De werkzaamheden van deze congregatie waren voornamelijk gericht op het onderwijzen van de jeugd. De jongens op het internaat maakten lange schooldagen, maar er was ook ruimte voor sport en ontspanning. Zo konden ze hockey spelen op het eigen speelveld van de broeders en werden er veel lange wandelingen gemaakt. Het regime was vaak streng. De gebouwen en de imposante kapel van het voormalige internaat zijn nog steeds aan de Markt in Oudenbosch te vinden.⁹

Opleiding tot basketbakker

Kort na zijn dertiende verjaardag, op 28 maart 1934, vertrok Piet uit Oudenbosch, waarna hij op 1 mei werd ingeschreven bij de Bisschoppelijke Nijverheidsschool in het Zuid-Hollandse Voorhout, die werd geleid door de broeders van de congregatie Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Smarten. Hij ging er de opleiding tot basketbakker

8 NL-BozWBA, archief van de Stichting Saint Louis te Oudenbosch 1870-2001, inv.nr. 317.067.

9 Zie over het leven in een internaat: Perry 1991.

Het Hinthamereinde vanaf Sluis 0 in de richting van de watertoren anno 1934. Het pand op de hoek met de Muntelstraat links is het sigarenmagazijn 'De Watertoren' van Sabel, waar Piet een diefstal pleegde (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, 0034315).

volgen.¹⁰ Zijn vader verklaarde later dat hij jaarlijks 325 gulden aan deze school betaalde. In de hal van het schoolgebouw bevond zich na de Tweede Wereldoorlog een plaquette met de namen van leerlingen die in de oorlog omkwamen, onder wie Piet Kerssens. Na de sloop van het schoolgebouw werd er een nieuwe plaquette geplaatst in de hal van het Broederhuis Nieuw Schoonoord. Ook hierop wordt Piet vermeld. In maart 1936 was zijn opleiding beëindigd en ging hij terug naar zijn vader in 's-Hertogenbosch. Vader Kerssens zat toen in de problemen vanwege een faillissement.

Voor de rechter

Op 27 maart 1936 werd Piets vader failliet verklaard, nadat diverse Amsterdamse tabaksleveranciers beweerden betalingen van hem tegoed te hebben.¹¹ De totale vordering van de schuldeisers bedroeg 1999,02 gulden.¹² Theo Kerssens ontkende dat deze crediteuren hem iets geleverd zouden hebben. Ook beweerde hij geen middelen te hebben, hoewel hij in 1936 vrijwillig aangifte inkomstenbelasting had gedaan van een vermogen van 21.000 gulden. Op 10 september 1936 verscheen Theo voor de rechter om uitleg te geven. Hij verklaarde een fictieve aangifte te hebben gedaan om de ware aard van zijn inkomsten, afkomstig uit sigarenfabricage, te

verbergen. Hij had immers geen tabaksvergunning. Hij verklaarde ook dat zijn inkomsten uit de sigarenfabricage 12 tot 27 gulden per week bedroegen en dat hij ten tijde van de aangifte een vermogen bezat van 16.000 gulden, een bedrag dat hij in contanten bewaarde en altijd bij zich droeg. De curator van de failliete boedel wilde dat Theo in verzekerde bewaring zou worden gesteld op grond van het geven van onvoldoende en ongeloofwaardige inlichtingen. De rechtbank ging hiermee akkoord en zo werd Theo op 25 september 1936 vastgezet in het Huis van Bewaring te 's-Hertogenbosch.¹³ Omdat Theo nog steeds geen bevredigende inlichtingen gaf over zijn financiële situatie werd zijn hechtenis met dertig dagen verlengd. Op 2 december werd hij weer in vrijheid gesteld, omdat er een bedrag van 3200 gulden gestort was bij de curator. Dat was toereikend om de schulden te voldoen. Na aftrek van de schuld aan de crediteuren en de kosten die hij moest betalen bleef er nog 833,78 gulden over. Dat bedrag kreeg hij teruggestort en in maart 1937 werd het faillissement opgeheven. Piet zal zeker van deze hele gebeurtenis op de hoogte zijn geweest. Zijn vader zat immers enkele weken vast zodat hij, als zestienjarige jongen, voor zichzelf moest zorgen.

Uit verschillende bronnen blijkt dat Piet zelf ook voor de rechter moest verschijnen. Op 13 juni 1938 moest hij zich verantwoorden voor het plegen van diefstal, samen met

10 NL-AgaENK, archief van de Broeders van Amsterdam, registratienummer 818.

11 NL-HtBHC, archief Rechtbank 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv.nr. 435.

12 Dit zou in 2021 ruim 22.000 euro zijn geweest, zie: <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> (geraadpleegd 20-06-2024).

13 NL-HtBHC, archief Rechtbank 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv.nr. 435.

iemand anders. Gedupeerde was de heer Sabel, eigenaar van sigarenmagazijn 'De Watertoren' aan het Hinthamer-einde 90 (hoek Muntelstraat). Piet bekende en werd veroordeeld voor 'het plegen van diefstal door middel van valse sleutels'. Hij kreeg één maand voorwaardelijk tucht-school opgelegd, met een proefperiode van drie jaar.¹⁴

Bijna een jaar later vond Piet een baan bij bakkerij De Lepel aan de Bredascheweg 47 in Tilburg. Op dit adres werd hij op 20 mei 1939 ingeschreven, hij woonde er boven de winkel. Deze bakkerij was eigendom van H.A. Lepelaars, een NSB-lid.¹⁵ Lang heeft Piet hier niet gewerkt, want in juli keerde hij weer terug bij zijn vader. Korte tijd later, op 24 oktober 1939, vertrok Piet alweer, ditmaal naar het adres Molenstraat 78 te Oss. Daar was de bakkerij gevestigd van de joodse Eliazer Joseph Wolff, voor wie Piet waarschijnlijk ook heeft gewerkt.

Oorlogsboef?

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog stond Piet nog ingeschreven in Oss. Volgens de gegevens op zijn persoonskaart kwam hij op 3 september 1940 terug in 's-Hertogenbosch om te gaan wonen bij zijn vader op het adres Hinthamerstraat 116. Of Piet tot op dat moment ook daadwerkelijk in Oss woonde en werkte, is niet helemaal duidelijk. Op 16 augustus 1940 werd Piet namelijk aangehouden in Amsterdam. Het dagrapport van de hoofdstedelijke politie maakt duidelijk dat de minderjarige banketbakker Lucas Kerssens, woonachtig in de Hinthamerstraat 116 in 's-Hertogenbosch, in bewaring werd gesteld om te worden overgebracht naar 's-Hertogenbosch.¹⁶ Meer is er over dit voorval helaas niet bekend. Opvallend is wel dat Piet zich hier Lucas noemt; verderop in dit artikel zal blijken dat Piet zich soms ook Peter liet noemen.

Het dagrapport van de politie in 's-Hertogenbosch maakt op dezelfde dag melding van de komst naar het bureau van de in Amsterdam aangehouden 'minderjarige Lucas Kerssens'. 'De ouders zijn gewaarschuwd' staat er ook, en in de kantlijn: 'Is aan de vader afgegeven'.¹⁷ Het is bekend dat de wetteloosheid onder de bevolking in de oorlogsjaren drastisch toenam. Vaak waren er economische redenen om tot criminaliteit over te gaan, bijvoorbeeld

werkloosheid, maar er waren ook daders die handig van de situatie profiteerden. Zo werden er tijdens de oorlog veel fietsen gestolen.¹⁸ Dit lijkt ook van toepassing te zijn geweest op Piet Kerssens. Enkele maanden na de arrestatie in Amsterdam kwam hij opnieuw in aanraking met de politie, ditmaal in Maastricht.

Het voorgebouw van het Huis Van Arrest in Roermond, waar Piet na zijn veroordeling in 1940 wegens verduistering enige weken zat (RCE Amersfoort, 349934, Foto I.Th. Heins, 2001).

Op 20 november 1940 kreeg hoofdagent L.H. Janssen van de politie in de gemeente Venray een telefoontje van collega's in Maastricht, met de mededeling dat Piet in die stad gearresteerd was op verdenking van 'verduistering van een rijwiel'. Piet had in Maastricht verklaard dat hij in Eindhoven een fiets had gehuurd. Deze fiets had hij op 18 november in een café in Venray voor dertig gulden verkocht aan een hem onbekend persoon. Een getuige verklaarde dat Piet aan iemand anders ook een elektrische lantaarn zou hebben verkocht. Op 21 november werd Piet op last van de commissaris van politie te Eindhoven overgebracht van Maastricht naar Venray. Daar werd hij nog dezelfde dag verhoord. Aan zijn eerdere verklaring voegde hij toe dat hij de lantaarn en het naamplaatje dat op de fiets zat had verwijderd. De lantaarn verkocht hij in hetzelfde café als waar hij het rijwiel verkocht had. Het naamplaatje had hij weggegooid. Voor de politierechter in Roermond bekende Piet op 18 december schuld. Hij verklaarde dit te hebben gedaan vanwege 'oneenigheid thuis'. Piet werd veroordeeld tot twee maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf met aftrek van voorarrest en hij moest de fiets en lantaarn aan de Eindhovense verhuurder teruggeven.¹⁹ Hij werd overgebracht naar het Huis van Bewaring in Roermond. Piet kwam vrij op 21 januari 1941 en ging toen terug naar 's-Hertogenbosch.²⁰

¹⁸ Zurné 2024.

¹⁹ NL-MtRHCL, archief Arrondissementsrechtbank te Roermond 1940-1949, inv.nr. 7.

²⁰ NL-MtRHCL, archief Huis van Bewaring en Gevangenis te Roermond 1918-1975, inv.nr. 11.

¹⁴ NL-HaNA, archief van het Ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) 1945-1952, inv.nr. 94217, dossier 22672A (in de brief staat per abuis 1939, vgl. NL-HtBHC, archief Rechtbank 's-Hertogenbosch 1930-1939, inv.nr. 211).

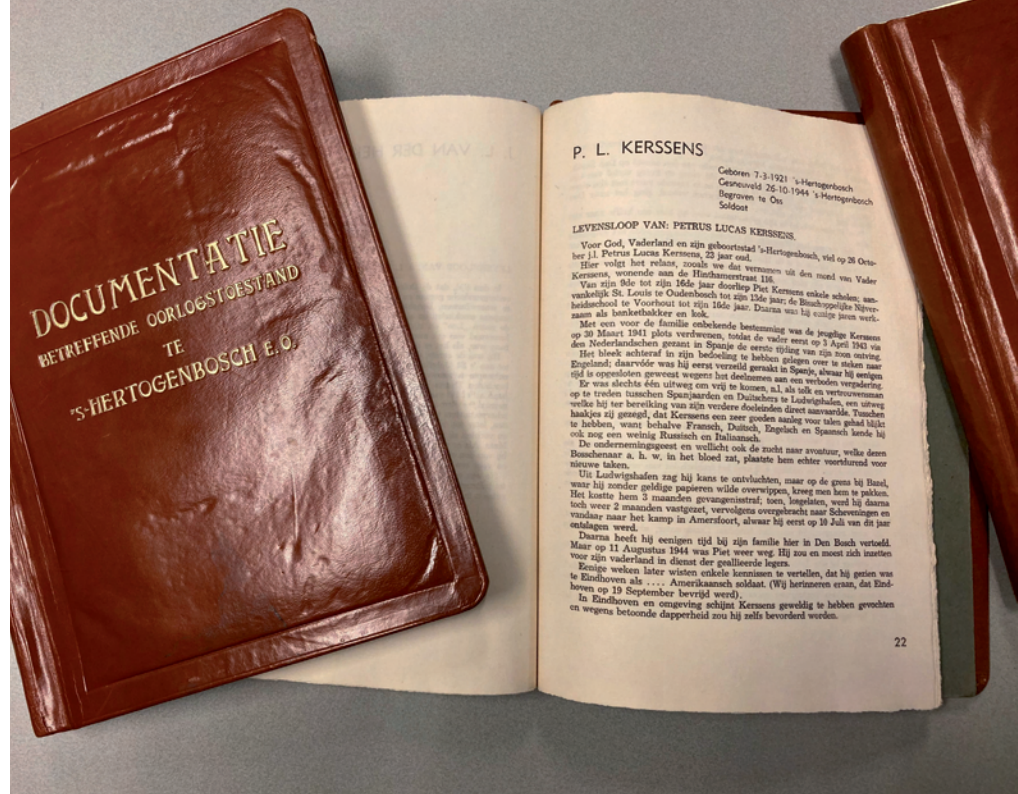
¹⁵ In de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse Courant* van 28 mei 1938 wordt Piet onder het kopje 'gaande en komende man' vermeld als bakker. Uit een artikel in het *Nieuwsblad van het Zuiden* van 26 juli 1946 blijkt dat Lepelaars lid was van de NSB. Hij moest voorkomen op 25 juli 1946 bij het Tribunaal te Tilburg. Zijn verdediging voerde verzachtende omstandigheden aan die door het tribunaal werden afgewezen.

¹⁶ NL-AsdSAA, archief Politierapporten '40-'45, inv.nr. 7148, rapport 229.

¹⁷ NL-HtSA, archief Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch 1816-1996, inv. nr. 64, rapport 230.

Naar Amerika?

De tot op heden meest gebruikte bron voor de biografie van Piet Kerssens is een boekje met levensbeschrijvingen van de uit 's-Hertogenbosch afkomstige militairen die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren omgekomen. De levensloop van Piet Kerssens werd kort na zijn overlijden opgetekend uit de mond van zijn vader. Het boekje werd geplaatst in het schrijn dat op 3 mei 1947 in de hal van het Bossche stadhuis werd onthuld ter nagedachtenis aan 41 Bossche militairen en verzetsstrijders.²¹ De levensloop van Piet Kerssens wordt in een bijlage bij dit artikel integraal weergegeven; in het vervolg van dit artikel wordt het aangeduid als de 'Levensloop'.

In de Levensloop van Piet Kerssens valt te lezen dat hij op 30 maart 1941 'met een voor de familie onbekende bestemming' plots was verdwenen, waarna deze familieleden twee jaar lang niets over hem vernamen. Een dagraport van de Bossche politie verduidelijkt waar Piet gebleven was. Op de genoemde dag meldde de Rosmalense aannemer Ermert van Creij zich met zijn zoon Cor, die evenals Piet Kerssens leerling-banketbakker was en geboren werd in 1921, op het politiebureau.²² Ermert verklaarde dat zijn zoon diezelfde middag samen met Piet Kerssens en een andere hem onbekende jongen van plan was geweest naar Groningen te reizen. Daar hoopten ze te kunnen aanmonteren op een schip met bestemming Amerika, waar ze dienst wilden nemen als 'vliegenier tegen Duitsland'. Piet en de andere jongen zijn daadwerkelijk naar Groningen vertrokken, maar Cor van Creij haakte op het laatste moment af.

Hechtenis

De politieambtenaar die de melding opnam, informeerde een rechercheur van de Sicherheitspolizei, waarna Cor van Creij voor nader onderzoek in hechtenis werd genomen. Waarom diens vader aangifte deed van het feit dat zijn zoon samen met Piet en een andere jongen naar Amerika wilde gaan, is niet duidelijk. Zijn eigen zoon was immers veilig weer thuis en hij had kunnen vermoeden dat hij de jongens in gevaar zou brengen. Cor van Creij werd op 3 april overgedragen aan de Sicherheitspolizei en door

Drie boekjes met levensbeschrijvingen van Bossche oorlogsslachtoffers en foto's uit het schrijn in de Oranjegalerij van het stadhuis. Hierin zit ook de gedrukte Levensloop van Piet Kerssens (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Archief comité, inv.nrs. 6, 7 en 8, Foto Jac. Biemans).

een SS'er overgebracht naar het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch.²³ De volgende dag al werd hij vrijgelaten, maar waarschijnlijk noemde hij tijdens de verhoren de naam van de andere jongen, Jan Meijer.²⁴ Vervolgens ging van de Sicherheitspolizei een verzoek uit om de aanhouding van Kerssens en Meijer.²⁵

Het is niet duidelijk waarom de jongens ervoor kozen om naar Groningen te gaan met de bedoeling aan boord te stappen van een schip naar Amerika. Schepen die vanuit bezet gebied voeren stonden officieel onder Duits toezicht, zodat de kans op slagen gering was. Wel is bekend dat er vanuit Delfzijl schepen met vluchtelingen of berichten van een verzetsgroep vertrokken naar Zweden, waarvandaan aanvankelijk nog koopvaardij schepen naar Amerika voeren.²⁶

²¹ NL-HtSA, archief comité van ouders en familieleden van gesneuvelde Bosschenaren ten behoeve van het oprichten en laten maken van een schrijn in het stadhuis, inv.nr. 6. De Levensloop is bijvoorbeeld gebruikt in Van Gent 1989, pp. 111-113, waar het verhaal met andere gegevens is aangevuld.

²² NL-HtSA, archief Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch 1816-1996, inv. nr. 66, rapport 89.

²³ NL-HtSA, archief Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch 1816-1996, inv.nr. 66, rapport 93.

²⁴ NL-HtBHC, archief Gevangenen in 's-Hertogenbosch 1815-1940, inv.nr. 668.

²⁵ NL-HtSA, archief Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch 1816-1996, inv.nr. 66 (dagraport 94 d.d. 4 april).

²⁶ Stichting Maritiem-Historische Databank, <https://www.marhisdata.nl/zoeken&s=events> (geraadpleegd 20-06-2024).

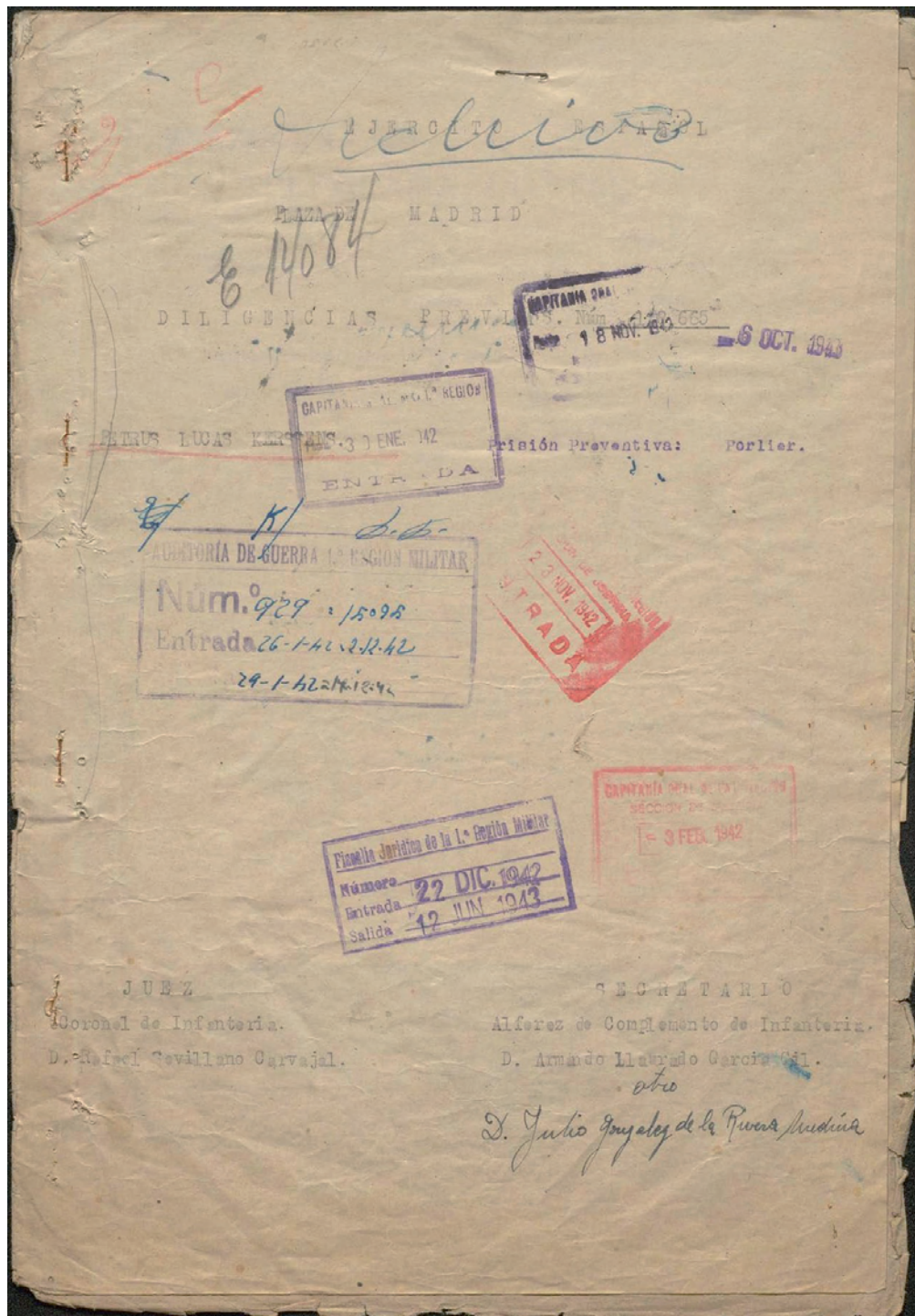
Verblijf in Spanje

Of Piet en Jan daadwerkelijk in Groningen zijn aangekomen is niet zeker, maar het is een feit dat zij nooit zijn vertrokken naar Amerika. Wel naar een ander buitenland, namelijk Spanje, dat zij waarschijnlijk bereikten via België en Frankrijk. In Spanje had generaal Franco op 1 april 1939 de Spaanse Burgeroorlog gewonnen. Hij sympathiseerde met Duitsland, maar als neutraal land werd Spanje een toevluchtsoord voor zowel joodse als niet-joodse vluchtelingen.

Volgens zijn Levensloop was het Piets bedoeling om op deze manier naar Engeland te reizen. Veel mensen gebruikten de route via Frankrijk of Spanje naar Engeland om bezet gebied te ontvluchten of om te gaan helpen in de strijd tegen de Duitse bezetter. Op Wikipedia is een uitvoerig en gedetailleerd verhaal te vinden over Piets verblijf in Spanje, dat helaas geen bron vermeldt. Het artikel is ondergebracht in de categorie 'Engelandvaarders'.²⁷ Gezien het aanvankelijke plan om naar Amerika te reizen is het echter niet waarschijnlijk dat Engeland werkelijk het beoogde reisdoel van Jan en Piet was. Dat zij niet als Engelandvaarders beschouwd kunnen worden, blijkt ook verderop in dit artikel.

Veel gegevens over het Spaanse verblijf van Piet Kerssens zijn te vinden in een uitvoerig dossier over hem dat wordt bewaard in een archief in de Catalaanse stad Girona. Het bevat tal van stukken, afkomstig van militaire en burgerlijke instanties, die duidelijk maken dat Piet bij aankomst in Spanje direct werd opgepakt. Er werd een vooronderzoek ingesteld naar zijn motieven om naar Spanje te gaan. In Spanje werd in 1941 in het strafrecht steeds meer gebruikgemaakt van een procesvoering die als snelrecht kan worden aangeduid. Hierbij werd doorgaans een advocaat uitgesloten en werden de aanklacht en bewijsvoering gebaseerd op documenten die door de militaire overheid aangedragen werden, alsmede op de verklaring van de aangeklaagde.

²⁷ Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Kerssens (geraadpleegd 20-06-2024).

Omslag van een van de Spaanse strafdossiers over Petrus Lucas (Piet) Kerssens, met onder andere de vermelding van de 'Prision Preventiva' te Porlier (Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteres i d'investigació, omslag).

Dat gebeurde allemaal onder militaire rechters, die onder dezelfde militaire autoriteit vielen die ook aanklaagde, vasthield en straffen executeerde.²⁸

Uit het dossier blijkt dat Piet en Jan op 20 april 1941 probeerden illegaal de grens tussen Frankrijk en Spanje over te steken, waarschijnlijk per trein. Personen die op deze manier Spanje binnenkwamen werden opgevangen door

²⁸ González Padilla 2003, pp. 155-166; *Procediments judicials militars*.

grenspatrouilles en in gevangenissen en interneringskampen geplaatst. Piet en Jan werden door de *Fuerzas de Fronteras de la Guardia Civil* (grensbewaking) gearresteerd in Portbou, aan de oostkant van de Pyreneeën.²⁹ Per abuis werden zij als Belgen geregistreerd. Beiden hadden opgegeven student te zijn. Vervolgens werden de jongens dezelfde dag nog overgebracht naar een gevangenis in Figueras. Hier werden personen opgenomen die illegaal Spanje binnenkwamen, om van daaruit verder te worden getransporteerd naar diverse kampen in Spanje.³⁰ Een volgend signalement dat van de jongens werd opgemaakt vermeldt dat Jan reiziger was, en Piet journalist. Piet werd omschreven als 1,65 meter lang, met zwart haar, donkere ogen, een zwarte snor en hij droeg een effen grijze jas.³¹

Vanuit Figueras werden Piet en Jan verder getransporteerd. Dat blijkt uit een 'transportlijst',³² maar ook uit een bericht van 23 mei 1941 dat duidelijk maakt dat zij met anderen waren ontsnapt uit een kamp in Cervera in de provincie Lérida. Hier bevond zich een concentratiekamp waar voornamelijk buitenlandse gevangenen werden opgesloten, soms wel vijfduizend. De gouverneur (*Gobernador Civil*) van Gerona verzocht op 27 mei om de opsporing en gevangenneming van de ontsnapte Kerssens en Meyer.³³ Uit een andere brief, van 9 juni, blijkt dat Jan en Piet op dat moment nog niet gevonden waren.³⁴

Het Spaanse dossier over Piet Kerssens bevat verschillende stukken die samenhangen met een vooronderzoek dat eind 1941 en begin 1942 naar hem werd gestart. Deze stukken maken duidelijk dat Piet na zijn ontsnapping uit Cervera in mei 1941 opnieuw werd opgepakt en vervolgens terecht kwam in een kamp in Miranda de Ebro.³⁵ In deze stad in de provincie Burgos, nabij de grens met Baskenland,³⁶ was tijdens de Spaanse Burgeroorlog een groot concentratiekamp ingericht waar tegenstanders van

Ingangspoort van de gevangenis in Figueras, vooroorlogse prentbriefkaart (Publiek Domein).

generaal Franco werden vastgezet. Vanaf 1940 werd het kamp gebruikt voor personen die illegaal Spanje binnenkwamen. Nadat hij daar op 22 augustus werd vrijgelaten, ging Piet naar Madrid. In die stad werd hij eind september opnieuw gearresteerd en enige tijd vastgehouden in de Porlier-gevangenis. Op 11 december legde Piet er zelf een verklaring af voor de onderzoeksrechter. Piet verklaarde dat hij journalist was, en dat hij Spanje was binnengekomen met de bedoeling door te reizen naar Portugal, om daar per schip te vertrekken naar familie in de Nederlandse koloniën.³⁷ Gevolg van het onderzoek was dat Piet op 8 januari 1942 door het militair bewind opnieuw werd opgepakt, vanwege zijn ontsnapping uit het concentratiekamp Cervera. Het is opvallend dat Piet nooit heeft verklaard dat het zijn bedoeling was om naar Engeland te reizen.

Vier verklaringen

Er zijn ook andere verklaringen die licht werpen op het verblijf van Piet Kerssens in Spanje. Een zekere Martin Hoogervorst uit Noordwijk, die op dat moment samen

²⁹ Zie de 'Holocaust Survivors and Victims Database' op de website van het United States Holocaust Memorial Museum (hierna USHMM): https://www.ushmm.org/online/hsv/person_advance_search.php (geraadpleegd 20-06-2024).

³⁰ Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, inv.nrs. T2-29195-15, T2-29195-16 en T2-29195-1.

³¹ Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, T2-32594-4.

³² USHMM, nr. 1712673105-4723265-RG-36.004M.0039.00000862-6 en Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, inv.nr. T2-32594-1, met de bijlage ('Dorso que se cita'); USHMM, nr. 1712673105-4723265-RG-36.004M.0039.00000862-5 en Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, inv. nr. T2-32594-6.

³³ Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, inv.nrs. T2-32594-5 en T2-32594-3.

³⁴ Arxiu Històric de Girona, archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació, inv.nr. T2-32594-2.

³⁵ Dat blijkt niet uit Piets eigen verklaring, maar uit een brief van de Nederlandse consul-generaal aan de onderzoeksrechter in Madrid d.d. 16 december 1941 (Madrid, Archivo General e Histórico de Defensa, Causas Judiciales, Diligencias Previas, inv.nr. 2242/7-19).

³⁶ Maenhout 2018-2019.

³⁷ Madrid, Archivo General e Histórico de Defensa, Causas Judiciales, Diligencias Previas, inv.nr. 2242/7-17, vgl. inv.nr. 2242/7-14.

met Piet in een hotel verbleef, verklaarde op 12 juli 1943 dat Piet hem op 7 juli had gezegd dat hij van de geallieerden niets goeds meer te verwachten had en dat hij de andere kant wilde gaan helpen. Een dag later zou Piet aan Hoogervorst verteld hebben dat hij op het Duitse consulaat was geweest en daar zijn diensten had aangeboden. Omdat de Duitsers gebruik wilden maken van zijn hulp, zou Piet hem verteld hebben dat hij geslaagd was en de komende week zou vertrekken. Toen Hoogervorst in de nacht van zaterdag op zondag terugkeerde in het hotel, trof hij Piet aan samen met de uitbater van het hotel en drie hem onbekende mannen. Deze mannen, waarschijnlijk van de Spaanse geheime politie, hadden alle spullen overhoop gehaald van Martin Hoogervorst, die ze hadden aangezien voor de van spionage verdachte Piet Kerssens.³⁸

Enkele dagen later, op 17 juli 1943, stelde de Nederlandse consul-generaal een rapport op over Piet, op basis van zijn eigen waarnemingen en die van een getuige. Dit rapport maakt duidelijk dat Piet zijn vrijlating uit het concentratiekamp in Miranda de Ebro te danken had aan de inspanningen van het consulaat. De consul schreef over Piet: 'Sinds zijn verblijf in Spanje heeft hij zich steeds slecht gedragen en tijdens dronkenschap met de politie in aanraking geweest. Overal heeft hij schulden gemaakt en – zonder mijn waarschuwingen in acht te nemen – sprak hij openlijk over politiek, hetgeen sedert den Burgeroorlog zeer gevaarlijk is in Spanje. Ten gevolge van al deze onregelmatigheden werd hij opnieuw gevangen genomen, dit maal niet enkel als vluchteling, die zonder papieren in Spanje is gekomen, doch als vreemdeling die de Spaansche wetten geschonden heeft: daarom is hij naar de gevangenis 'Général Porlier' gezonden te Madrid, waar hij – niettegenstaande al mijn pogingen tot zijn vrijlating – slechts in April van dit jaar [1943] ontslagen werd.'

Het rapport van de consul sluit enigszins aan bij de Levensloop, die vermeldt dat Piet in Spanje werd opgesloten 'wegens het deelnemen aan een verboden vergadering'. Het consulaire verslag noemt verder dat Piet zou hebben verzocht om contact te mogen leggen met de diplomatieke vertegenwoordiging van Duitsland, zogenaamd om er te spioneren. Dat weigerde de consul, omdat hij het niet vertrouwde. Wel stond de consul toe dat Piet samen met een zekere heer Heide naar het Duitse consulaat ging, waar Piet, die zich kenbaar maakte als sportjournalist, op 10 juli 1943 een visum aanvraag met de bedoeling in Frankrijk te gaan werken als tolk voor de Duitse regering. Uiteindelijk werd Piet, in afwachting van zijn vertrek uit Spanje, ondergebracht in een hotel waarvan de kosten werden betaald door de Duitsers. Op 19 juli vertrok Piet

³⁸ NL-HaNA, archief Ministerie van Justitie te Londen 1940-1945, inv.nr. 5839.

Gevangenen in het concentratiekamp Miranda de Ebro bij de wasplaats (Publiek Domein).

naar Frankrijk. De consul schreef nog in zijn rapport: 'Ik ben er van overtuigd, dat hij de Duitschers inlichtingen heeft verstrekt omtrent de evacuatie van de [Nederlandse] vluchtelingen.'³⁹

Ook van de genoemde heer Heide, die Piet naar het Duitse consulaat vergezelde, is een verklaring bewaard gebleven. Heide was een joodse vluchteling uit Amsterdam die via Spanje naar Engeland reisde, waar hij bij aankomst werd verhoord door een Nederlandse ambtenaar. Heide deed er ook verslag van zijn kennismaking met Piet Kerssens in Madrid en hun bezoek aan het Duitse consulaat. Over Piet vertelde hij: 'Kort na mij verscheen daar een ander Nederlandsch vluchteling genaamd Kerssens tegen wien ik al ras verdenking begon te koesteren. Op zekere dag zeide Kerssens tegen mij dat hij met hulp van de Duitschers naar Holland wilde terugkeren, erbij voegende, dat hij altijd meer hulp had ontvangen van de Duitschers dan van de Nederlanders.' Piet had Heide verzocht mee te gaan naar het Duitse consulaat waar hij zijn diensten wilde aanbieden als tolk. Heide merkte op dat Piet daar 'goed bekend bleek te zijn' en dat hij er in een gesprek te kennen had gegeven 'dat hij het liefst voor de Duitschers als spion wilde werken'.⁴⁰

Verder is er een verslag bewaard gebleven van een verhoor dat in oktober 1943 in Madrid werd afgenomen van Jan Meijer, dus nadat Piet vertrokken was uit Spanje. Het verslag hiervan beschrijft ook de aankomst van Jan in Spanje, vrijwel overeenkomstig de weergave van

³⁹ Het rapport van de consul-generaal werd, voorzien van het opschrift 'Zeer Geheim', verzonden naar de in Londen verblijvende Nederlandse regering (NL-HaNA, archief Ministerie van Justitie te Londen 1940-1945, inv.nr. 5839, rapport nr. 4390).

⁴⁰ NL-HaNA, archief Ministerie van Justitie te Londen 1940-1945, inv.nr. 12034; archief Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) 1945-1952, inv.nr. 94217, dossier 22672A.

de aankomst van Piet zoals we die kennen uit Spaanse documenten. Omdat Jan tijdens zijn verhoor met geen woord repte over Piet Kerssens, blijft het onduidelijk wanneer beide jongens elkaar uit het oog verloren.⁴¹ In hetzelfde archief bevindt zich een ongedateerd, handgeschreven stuk dat waarschijnlijk als klad diende voor de aanvraag van een visum. Vermeld wordt dat Jan Meijer meedeelde dat Piet waarschijnlijk met behulp van de Duitsers Spanje had kunnen verlaten. Ook valt te lezen dat Jan nog een brief ontving waarin stond dat Piet als tolk werkte voor de Duitsers.⁴²

De verklaringen van Hoogervorst, de consul-generaal, Heide en Meijer lopen enigszins uiteen over Piets precieze bedoelingen en de bestemming die hij voor ogen had. Uit geen van de verklaringen blijkt dat het Piets bedoeling was om Engeland te bereiken, zoals de Levensloop vermeldt. Wel maken alle verklaringen duidelijk dat Piet uiteindelijk zijn toevlucht zocht bij de Duitsers om aan zijn situatie in Spanje te ontsnappen. Volgens zijn Levensloop zou een optreden als tolk en vertrouwenspersoon tussen Spanjaarden en Duitsers in Ludwigshafen voor Piet Kerssens de enige manier zijn om 'vrij te komen'. Dat lijkt niet helemaal conform de werkelijkheid, aangezien Piet op dat moment in Spanje een vrij man was die zich uit eigen beweging aanbood bij de Duitsers. Aanvankelijk was ook van Ludwigshafen nog geen sprake, omdat het Piets bedoeling was naar Frankrijk te gaan om daar te gaan werken voor de Duitse regering.

Naar Duitsland

Piet is ongetwijfeld naar Frankrijk gereisd, maar hij is daar niet lang gebleven. Elf dagen na zijn vertrek uit Spanje duikt hij al op als werknemer van het chemische bedrijf IG Farbenindustrie AG/BASF in het Duitse Ludwigshafen am Rhein. Onbekend is of Piet zelfstandig naar Duitsland is gegaan of dat hij door de Duitsers daarnaartoe was overgebracht, al dan niet om er te worden aangesteld als tolk of informant. Feit is dat Piet op 30 juli 1943 bij IG Farben werd geregistreerd als *Kameradschaftsführer* ('kameradschapsleider'), in welke functie hij waarschijnlijk optrad als tolk voor (Nederlandse) dwangarbeiders. Hij werd gehuisvest bij het bedrijf. Blijkbaar beviel dit hem niet, want op 19 september 1943 vluchtte hij, om een paar dagen later

Ministers van het kabinet Gerbrandy II tijdens hun verblijf in Londen, 1941-1945. Van links naar rechts: H. van Boeijen (Algemene Zaken), G. Bolkestein (Onderwijs), M.P.L. Steenberghe (Handel), C.J. Welter (Koloniën), P.S. Gerbrandy (Algemene Oorlogsvoering), E.N. van Kleffens (Buitenlandse Zaken), J. van den Tempel (Sociale Zaken), J.W. Albarda (Waterstaat) en J.Th. Furstner (Marine) (Nationaal Archief, CC0, nr. 137-1330).

alweer te worden opgepakt en te worden overgebracht naar een gevangenis in Saarbrücken. In de gevangenisadministratie wordt 'Peter' Kerssens vermeld als *Dolmetscher* (tolk).⁴³

Piet moest op 10 november 1943 voorkomen bij het *Amtsgericht* in Ludwigshafen. Daar werd hem ten laste gelegd dat hij zonder toestemming zijn werk als tolk bij IG Farben had verlaten en geprobeerd zou hebben Zwitserland binnen te komen. Hij was gearresteerd toen hij zonder geldige papieren bij Sankt Ludwig nabij Bazel de grens wilde oversteken en daarbij mogelijk ook nog betrokken raakte bij een gevecht (*Rutschangreifen*). Piet werd veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf en betaling van de proceskosten. Hij werd overgebracht naar de gevangenis in het bij Ludwigshafen gelegen Frankenthal, waar hij op 15 november werd ingeschreven. Als beroep gaf Piet journalist op. Hij werd omschreven als 1,76 m lang, gewicht 71 kg, krachtig postuur, ovaal gezicht, geschoren: normaal, goede tanden, bruine ogen en zwart haar.⁴⁴ Piet werd eerst in de gevangenis tewerkgesteld en later ook elders, onder meer in Neustadt an der Weinstraße. Hoewel hij kort voor de geplande datum van vrijlating weer werd afgeleverd in de gevangenis in Frankenthal,

41 NL-HaNA, archief Ministerie van Oorlog te Londen 1941-1945, inv. nr. 2902.

42 NL-HaNA, archief Ministerie van Oorlog te Londen 1941-1945, inv. nr. 2546. Omdat dit stuk de huwelijksdatum van Jan vermeld (5 maart 1944) moet het van na die datum dateren.

43 Deze informatie is afkomstig van de website van het International Center on Nazi Persecution/Arolsen Archives in het Duitse Bad Arolsen, zie: <https://collections.arolsen-archives.org>, document-ID nrs. 77573588 en 72937899 (geraadpleegd 20-06-2024).

44 <https://collections.arolsen-archives.org>, document-ID 11369597 (geraadpleegd 20-06-2024).

Vooroorlogse luchtopname van de enorme fabrieken van IG Farben aan de Rijnsoever in Ludwigshafen (BASF, Flickr, CC BY-NC-ND 2).

werd zijn hechtenis nog met anderhalve maand verlengd, mogelijk vanwege het gevecht op de Zwitserse grens. Op 8 februari 1944 verliet Piet Kerssens de gevangenis van Frankenthal, maar niet als vrij man.

Piet kwam niet werkelijk vrij, maar werd op transport gesteld naar Den Haag, waar hij op 12 februari 1944 werd ondergebracht in cel 405 van Gevangenis Oranjehotel te Scheveningen.⁴⁵ Het Oranjehotel was de bijnaam van de Scheveningse gevangenis in de Tweede Wereldoorlog. Er zaten niet alleen mensen die verzet hadden gepleegd of onvrede hadden geuit tegen de Duitse bezetter, zoals vaak gedacht wordt, maar ook joden en personen die waren gearresteerd wegens economische delicten als diefstal en zwarte handel. Drie maanden later, op 12 mei 1944, werd Piet overgebracht naar Kamp Amersfoort.⁴⁶ Piet werd uiteindelijk vrijgelaten op 10 juli 1944.

⁴⁵ Dat blijkt uit de administratie van het Oranjehotel (mededeling van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, e-mail aan de auteur d.d. 19 mei 2022).

⁴⁶ Piet werd er ingeschreven als gevangene nummer 125491, zie: <https://collections.arolsen-archives.org>, document-ID 43561 (geraadpleegd 20-06-2024).

Het Interneringskamp Amersfoort in 1945 (Nationaal Archief, Fortocollectie Anefo, foto Sem Presser, CCO, nr. 900-4877).

Verzetsgroep in Eindhoven

Wat Piet in de periode tussen zijn vrijlating op 10 juli en zijn overlijden op 26 oktober precies deed en waar hij daadwerkelijk verbleef, is grotendeels in nevelen gehuld. Voor de laatste maanden van Piets biografie is zijn Levensloop de meest uitvoerige bron van informatie. Die Levensloop vermeldt dat Piet na zijn vrijlating uit Kamp Amersfoort enige tijd doorbracht bij familie in 's-Hertogenbosch. Vermoedelijk liet hij in die periode een portret maken door fotopersbureau Het Zuiden. Uit 's-Hertogenbosch vertrok hij weer op 11 augustus 1944, om zich te gaan 'inzetten voor zijn vaderland in dienst der geallieerde legers'.

Op 23 augustus 1944 schreef Piet zich in als inwoner van Utrecht, waar hij verbleef in een pension aan de Stationsdwarsstraat 8.⁴⁷ Over zijn verblijf in Utrecht is verder niets bekend. Wel werd Piet, volgens de Levensloop, enkele weken later door kennissen gezien in Eindhoven, dat medio september werd bevrijd. Hij zou daarbij aanwezig zijn geweest als Amerikaans soldaat, die door zijn dappere optreden zelfs bevorderd werd. Toen korte tijd later de bevrijding van 's-Hertogenbosch nabij was, zou Piet zijn ingedeeld bij het Amerikaanse leger in Zetten. Het is op zijn minst merkwaardig dat Piet Kerssens zonder enige militaire ervaring rond de bevrijding van Eindhoven plots opduikt als Amerikaanse soldaat. Dat kan ook niet het geval zijn geweest. In werkelijkheid was Piet enkele dagen voor de bevrijding in Eindhoven aangekomen, mogelijk na contact met zijn daar woonachtige neef Louis Kerssens, die ook betrokken was bij de bevrijding van de stad. Piet sloot zich er aan bij een verzetsgroep die twee dagen voor de bevrijding in de Pastoriestraat te Woensel een Duitse auto buitmaakte.

Een van de leden van deze verzetsgroep, Henk Broekman, zou later verhalen dat Piet Kerssens zich twee dagen voor de bevrijding bij de groep aansloot. Samen met deze Broekman zou Piet een Duitse soldaat hebben neergeschoten. Broekman vertelde: 'Piet Kerssens was een felle duivel en wij beiden hebben de moffen beschoten op het emplacement der Nederlandse Spoorwegen. Twee zijn er gevallen, dat weet ik zeker.' Naar het oordeel van Broekman was Piet een felle en heldhaftige vechter, 'een kerel', maar tegelijkertijd ook 'een dolle doordrijver' van wie het niet verwonderlijk is dat hij uiteindelijk zou sneuvelen: 'hij waagde alles, zelfs te veel'.⁴⁸

47 E-mail van de afdeling Publiekszaken van de gemeente Utrecht aan de auteur d.d. 3 augustus 2022.

48 'De werkers van het eerste uur in Woensel', gepubliceerd op https://eindhoven4044.nl/4/PAN_woensel.html (geraadpleegd 20-06-2024), met verwijzing naar *Groot Eindhoven* (17 september 1964). Overigens claimden twee verzetsgroepen dat zij voor deze actie verantwoordelijk waren. De naam van Piet komt ook voor op een recent gemaakte lijst van leden van de diverse knokploegen die kort voor de bevrijding in Eindhoven actief waren, zie: <https://eindhoven4044.nl/3/PAN17.html> (geraadpleegd 20-06-2024).

Leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten tijdens de bevrijding van 's-Hertogenbosch voor het gebouw van brandverzekeringsmaatschappij 'De Groote Bossche van 1838', Hinthamerstraat 60, oktober 1944. In het midden Piet Kerssens in Amerikaans uniform (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Foto-collectie, A.C. (Cato) Verhees, nr. 0002411).

De bevrijding van 's-Hertogenbosch

Een maand na de gebeurtenissen in Eindhoven begon de bevrijding van 's-Hertogenbosch. Vanaf 22 oktober 1944 kwam de Britse 53rd Welsh Division via Rosmalen de stad binnen. De Duitsers gaven zich niet zonder slag of stoot over. Er vonden op diverse plaatsen in de stad hevige gevechten plaats. Er vielen veel doden en gewonden, zowel onder de Welsh militairen, de Duitsers als onder de burgerbevolking.

Piets Levensloop vermeldt dat Piet zich op dat moment bevond bij het Amerikaanse leger in Zetten. Toen hij op 24 oktober via de radio hoorde van de aanval op 's-Hertogenbosch was er voor hem geen houden meer aan: 'Hij vroeg en kreeg verlof van zijn overste zich voor zijn vaderstad in te zetten en in razende vaart met zijn eigen wagen, vergezeld van nog een Amerikaanschen vriend, ging het naar Den Bosch toe.' Het is nauwelijks voor te stellen dat een overste verlof zou hebben gegeven aan iemand van zijn onderdeel om met een Amerikaans leger-voertuig door bezet gebied, waar nog gevochten werd, naar 's-Hertogenbosch te gaan. Hetzelfde geldt voor de verder onbekende Amerikaanse vriend.⁴⁹

De Levensloop vertelt uitvoerig en beeldend over Piets optreden in zijn geboortestad. In de ochtend van 25 oktober, nog voordat de geallieerden in de binnenstad waren, zou Piet als eerste met zijn auto de brug over de Zuid-Willemsvaart zijn overgestoken. Hij zou vervolgens in de Hinthamerstraat hebben gevochten en geschoten, en ook elders in de stad op eigen houtje hebben geopereerd:

49 Vgl. <https://eindhoven4044.nl> (geraadpleegd 20-06-2024).

Piet Kerssens brengt een Duitser op tijdens de gevechtshandelingen om de bevrijding van de stad in oktober 1944. Foto vanuit het gebouw van 'De Grootte Bossche', links de hoek met de Predikherenpoort (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, nr. 0025447)

'Op verschillende plaatsen in de stad heeft hij dien dag hier alleen geopereerd, toen er van een leger nog geen sprake was. Op zijn 'dooie eentje' verrichtte hij hier het moeilijke en doodelijk-gevaarlijke opruimingswerk.' Terwijl Piet schietend door de stad trok, zag hij ook kans om zijn vader en enkele kennissen kort te ontmoeten. 'Toen op een gegeven oogenblik, is hij, terwijl er nog een kogel langs zijn ooren floot, de straat overgesneld naar boven om een oogenblik te vertoeven te midden der zijnen. De tijd was kort; er waren weinig woorden; er was een grote vreugde!' Deze gebeurtenissen zijn bijna te mooi om waar te zijn, maar enkele bewaard gebleven foto's tonen aan dat Piet Kerssens inderdaad – met andere soldaten – betrokken was bij militaire acties in de Hinthamerstraat.

Volgens de Levensloop sloot Piet zich vervolgens aan bij het Engelse leger, waarmee hij betrokken raakte bij het gevecht om de Wilhelminabrug. Daar werd op 26 oktober een Britse militair beschoten door een Duitse scherpshutter. Piet zag het gebeuren en snelde de gewonde man te hulp met een vlag van het Rode Kruis in zijn hand, maar hij werd daarbij zelf getroffen door vijandelijk vuur. Zwaargewond werd hij met een ambulance vervoerd naar het noodziekenhuis Coudewater in Rosmalen. Daar bezweek hij nog dezelfde dag aan zijn verwondingen.

Piet Kerssens in uniform tussen buurtbewoners, still uit een 8 mm-film van W. Dirriwachter uit de Hinthamerstraat (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, W. Dirriwachter, nr. 039131).

Bloemenhulde bij de Wilhelminabrug op de plaats waar Piet Kerssens sneuvelde door de wijkvereniging Sint Janssingel-Kruisstraat e.o., tijdens de viering van de eerste Koninginnedag na de bevrijding, 30 augustus 1945 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, nr. 0065103).

De bevrijding van 's-Hertogenbosch, een dag later, zou Piet niet meer meemaken. Op dezelfde dag werd nabij de Wilhelminabrug ook de 22-jarige Bosscheenaar Enrico Marcolina door een Duitse sluipschutter doodgeschoten.

Tijdens de herdenking van 25 jaar bevrijding in 1969 legde een delegatie van oud-stoottroepers een krans bij de gedenksteen voor Piet Kerssens (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, nr. 0021781).

Amerikaans uniform

Op filmbeelden die tijdens de bevrijding van 's-Hertogenbosch zijn gemaakt door W. Dirriwachter, is Piet Kerssens te zien in een Amerikaans uniform. Dit sluit aan bij het verhaal in zijn Levensloop, waarin vermeld wordt dat Piet bij de bevrijding onderdeel was van de geallieerde troepen, onder meer van de in Zetten gelegerde Amerikanen. Vlakbij Zetten was daadwerkelijk een divisie van het Amerikaanse leger gestationeerd. Dit was de 101st Airborne Division, die op 17 september 1944 landde in Best en vervolgens naar Eindhoven trok om de stad te bevrijden en contact te maken met het Britse leger. Bij deze divisie waren ook een drietal Parachute Infantry Regiments aangesloten.⁵⁰

Het is niet waarschijnlijk dat Piet, die geen militaire ervaring had, in zo'n korte tijd een parachutistenopleiding heeft gekregen. Veel waarschijnlijker is het dat hij zich in Eindhoven na de bevrijding aansloot bij een van de Parachute Infantry Regiments, bijvoorbeeld als tolk.

Hoewel zijn naam niet voorkomt in het archief van het Korps Tolken, kan hij zich hebben aangemeld bij de voor-

De gedenksteen voor Piet Kerssens in de Wilhelminabrug aan de zijde van de Buitenhaven heeft een verkeerde overlijdensdatum. Opname uit 1969 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, nr. 0021783).

loper van dit Korps, waarvan maar weinig documenten bewaard zijn gebleven.⁵¹ Het was gebruikelijk dat tolken een uniform kregen aangemeten van de eenheid waarbij ze aangesloten waren.⁵² Uit een interview met de gewezen tolk Piet Rikkelman (1924-2016) blijkt bijvoorbeeld dat het niet zo moeilijk was om als tolk aangenomen te worden. 'Er werd niet gevraagd of ik ooit iets met de Duitsers gedaan had. Nee, d'r werd gewoon aangenomen als je je daar kwam melden en niemand uit de buurt zei ho, ho, ho dan heb je niks op je geweten.'⁵³

⁵¹ NL-HaNA, archief Ministerie van Defensie: Korps Tolken der Koninklijke Landmacht, inv.nrs. 23- 47.

⁵² E-mail van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie aan de auteur d.d. 14 november 2022.

⁵³ Zie: <https://www.nlveteraneninstituut.nl/verhalen-van-veteranen/tolk-bij-de-schotten/> (geraadpleegd 20-06-2024).

⁵⁰ <https://stichting18september.nl/de-bevrijding-van-eindhoven> (geraadpleegd 20-06-2024)

Het schrijn met herinneringen aan de in de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde Bossche militairen kort na de oorlog (Erfgoed 's-Hertogenbosch, HtSA, Fotocollectie, nr. 0004723).

Gezien zijn werkzaamheden als tolk in Duitsland is het heel goed denkbaar dat Piet Kerssens zich na de bevrijding van Eindhoven als tolk aansloot bij het Amerikaanse legeronderdeel dat naar Zetten trok. Vandaar is hij in een Amerikaans uniform – geen gevechtstenuë! – naar 's-Hertogenbosch gegaan om er de bevrijding mee te maken.

Een verwarrende nagedachtenis

Hoewel er dus geen aanwijzingen zijn dat Piet Kerssens heeft gediend als militair, is hij na de oorlog vaak als zodanig aangemerkt. De Levensloop betitelt hem als 'soldaat' en op grond daarvan kwam zijn verhaal in 1947 in aanmerking voor opname in de schrijn in het stadhuis. Eerder al was er op de plek waar hij sneuvelde een bord geplaatst ter herinnering. De tekst op dat bord bevatte vreemd genoeg niet alleen een verkeerde sterfdatum, namelijk 24 in plaats van 26 oktober, maar vermeldde per abuis ook dat Piet lid zou zijn geweest van de Stoottroepen.⁵⁴

⁵⁴ In de archieven met betrekking tot de Stoottroepen (NL-HaNA, collectie van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP), inv.nrs. 6318, 6319, 6321, 6324, 6325, 6328, 6329, 6331, 6332, 6362, 6367, 6368) en de Binnenlandse Strijdkrachten (Ibidem, inv.nrs. 56, 58, 487, 5572, 5596-5600, 5604, 5743, 5778, 5781, 5791) komt Piets naam niet voor, in het dodenboek van de gesneuvelde stoottroepers in het Stoottroepersmuseum te Assen evenmin.

Het schrijn als onderdeel van het monument van Peter Roovers in de Oranjegalerij van het stadhuis (Collectie Stadhuis 's-Hertogenbosch, foto Ton van der Vorst).

In 1951 meende de Bossche hoofdagent van politie, Hermanus Tillemans, die op verzoek van de Oorlogsgravenstichting onderzoek verrichtte naar personen die tijdens de oorlog als militair of verzetsstrijder waren omgekomen, dat Piet Kerssens deel uitmaakte van de Prinses Irene Brigade.⁵⁵ Deze brigade was in oorsprong samengesteld uit Nederlandse militairen die na mei 1940 naar Engeland wisten te ontkomen. Later kwamen daar Nederlanders bij die vanuit alle werelddelen Engeland wisten te bereiken, waaronder de zogeheten Engelandvaarders.⁵⁶ In dit artikel is duidelijk geworden dat Piet Kerssens nooit in Engeland is geweest. De Oorlogsgravenstichting nam de bevindingen van Tillemans over, waardoor diverse documenten in het archief van de stichting vermelden dat Piet parachutist was van de Nederlandse Brigade (hier wordt bedoeld de Prinses Irene Brigade) in het Amerikaanse leger.⁵⁷

⁵⁵ NL-HtSA, archief Gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1922-1996, inv.nr. 5020.

⁵⁶ NL-HaNIMH, archief Prinses Irene Brigade, inleiding bij de inventaris.

⁵⁷ NL-HaNA, plaatsingslijst persoonsdossiers Oorlogsgravenstichting, inv.nr. 76967A_0002.

Nieuwe tekst, nieuwe fout

Toen bij het herstel van de Bossche Wilhelminabrug in 1955 het plan ontstond om het daar geplaatste bordje te vervangen door een gedachtenissteen, werd deze steen voorzien van een nieuwe tekst. Die tekst werd opgesteld door de directeur van Gemeentewerken in overleg met Nico de Rooy, redacteur van de *Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin*. De steen kreeg een korte tekst, maar ook hierin sloop een fout, opnieuw in de sterfdatum: 'Hier sneuvelde bij de bevrijding van onze stad op 27 October 1944 P.L. Kerssens.'⁵⁸ Deze gedenksteen markeert nog altijd de plek waar Piet Kerssens jaarlijks wordt herdacht.

Sinds het begin van de jaren zestig bevindt zich in de hal van de ingang van het Binnenhof in Den Haag de 'Erelijst van Gevallen 1940-1945'. Deze lijst bevat de gekalligrafeerde namen van de Nederlandse militairen en verzetsstrijders die tijdens de Tweede Wereldoorlog om het leven kwamen. Ook Piet Kerssens wordt op deze lijst vermeld, namelijk als dienstplichtig militair. Dit is onjuist: Piet Kerssens is nooit in dienst geweest en in de archieven van het ministerie van Defensie bevindt zich van hem dan ook geen staat van dienst.⁵⁹

Conclusie

De biografie van Piet Kerssens was tot voor kort vrijwel uitsluitend bekend uit de tekst van zijn Levensloop, die kort na de oorlog met de levensbeschrijvingen van andere Bossche militairen werd geplaatst in het schrijn in het stadhuis. Op grond van gegevens uit een groot aantal binnen- en buitenlandse archieven kon het levensverhaal van Piet Kerssens in dit artikel aanmerkelijk worden aangevuld. Hetgeen op basis van de getuigenis van Piets vader is geschetst in de Levensloop sluit in grote lijnen aan op de bevindingen in dit artikel.

De archiefbronnen lijken erop te wijzen dat Piet Kerssens geen gemakkelijke jeugd had. Na de scheiding van zijn ouders raakte zijn moeder uit beeld en werd Piet in enkele internaten geplaatst. Al op jonge leeftijd kwam hij in aanraking met justitie. Zijn vader gaf hem in dit opzicht niet het goede voorbeeld. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog komen de zelfstandige houding en het avontuurlijke karakter van Piet Kerssens meer dan voorheen tot uitdrukking. Na een ondoordachte poging om naar Amerika te gaan, reisde Piet in het voorjaar van 1941 naar Spanje. Hoewel zijn Levensloop ervan uitgaat dat hij dat deed met de bedoeling om door te reizen naar Engeland, wordt dat door de archieven niet bevestigd. Mocht hij al naar Engeland hebben willen gaan, dan heeft hij dat

door zijn eigen gedrag in Spanje onmogelijk gemaakt. Ook zijn vertrek uit Spanje laat zien dat een duidelijk plan ontbrak. Piet gaf aan naar Frankrijk te willen, maar belandde in een fabriek in Duitsland. Anders dan in de Levensloop wordt gesuggereerd, koos Piet er geheel uit vrije wil voor om met de Duitsers in zee te gaan. Ook in Duitsland werkte Piet zich in de nesten. Na een periode in de gevangenis keerde hij pas begin 1944 terug naar Nederland, waar hij na een verblijf in het Oranjehotel in Scheveningen en Kamp Amersfoort op 10 juli 1944 op vrije voeten kwam.

Piets hang naar avontuur bleek in Nederland onverminderd groot. Hoewel hij geen militaire ervaring had, raakte hij rond de bevrijding van Eindhoven betrokken bij een verzetsgroep. Vermoedelijk werd hij vervolgens als tolk opgenomen in het Amerikaanse leger. Toen hij hoorde dat de bevrijding van zijn geboortestad gaande was, kwam zijn ontsnappingskunst hem opnieuw van pas, en wist hij in een Amerikaans soldatenuniform 's-Hertogenbosch te bereiken. Het heroïsche verslag in de Levensloop over zijn aandeel in de bevrijding van de stad sluit aan op andere berichten over zijn onverschrokken, maar ook roekeloze manier van doen.

Volgens de slotzin van de Levensloop kende Piet Kerssens een veelbewogen en heldhaftig leven. Dat het veelbewogen was, wordt alleszins bevestigd door de lotgevallen die in dit artikel beschreven zijn. Tegelijkertijd kan er bij Piets heldhaftigheid een kanttekening worden geplaatst. Zonder twijfel was hij moedig en dapper, wat hem ertoe bracht om op de Wilhelminabrug een gewonde Engelse soldaat te redden. Het is echter de vraag of het onverschrokken optreden in de dagen rond de bevrijding in verhouding staat tot de status van verzetsheld die Piet na de oorlog is toegedicht. Gedurende het grootste deel van de Tweede Wereldoorlog verbleef Piet immers in het buitenland: twee jaar in Spanje, één jaar in Duitsland. Pas na zijn terugkeer in Nederland sloot Piet zich aan bij het verzet, in een fase waarin duidelijk was dat de Duitse bezetter aan de verliezende hand was. In die situatie bracht zijn avontuurlijke inslag hem in een bijzondere positie, waarin hij kans zag om roekeloze dingen te doen. Hoewel hij nooit militair is geweest, zou Piet Kerssens na de oorlog in de Bossche herinnering herdacht worden als soldaat en uitgroeien tot markant boegbeeld van het verzet.⁶⁰ Dat is te veel waardering voor het kortstondige en roekeloze optreden van een Bossche avonturier.

Anita Reisz is als vrijwilliger actief bij Erfgoed 's-Hertogenbosch. Zij houdt zich bezig met verschillende onderwerpen uit het verleden van de stad, in het bijzonder de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

⁵⁸ NL-HtSA, archief Gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1922-1996, inv.nr. 10677.

⁵⁹ E-mail van het Ministerie van Defensie aan de auteur d.d. 25 juli 2023.

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Kerssens (ge raadpleegd 20-06-2024).

Bijlage | Levensloop van Piet Kerssens

P.L. KERSSENS

Geboren: 7-3-1921 's-Hertogenbosch
Gesneuveld: 26-10-1944 's-Hertogenbosch
Begraven te Oss
Soldaat

Levensloop van: Petrus Lucas Kerssens

Voor God, Vaderland en zijn geboortestad 's-Hertogenbosch, viel op 6 October j.l. Petrus Lucas Kerssens, 23 jaar oud. Hier volgt het relaas, zooals we dat vernamen uit den mond van Vader Kerssens, wonende aan de Hinthamerstraat 116.

Van zijn 9de tot zijn 16de jaar doorliep Piet Kerssens enkele scholen; aanvankelijk St. Louis te Oudenbosch tot zijn 13de jaar; de Bisschoppelijke Nijverheidsschool te Voorhout tot zijn 16de jaar. Daarna was hij eenige jaren werkzaam als banketbakker en kok.

Met een voor de familie onbekende bestemming was de jeugdige Kerssens op 30 maart 1941 plots verdwenen, totdat de vader eerst op 3 April 1943 via den Nederlandschen gezant in Spanje de eerste tijding van zijn zoon ontving.

Het bleek achteraf in zijn bedoeling te hebben gelegen over te steken naar Engeland; daarvoor was hij eerst verzeild geraakt in Spanje, alwaar hij eenigen tijd is opgesloten geweest wegens het deelnemen aan een verboden vergadering.

Er was slechts één uitweg om vrij te komen, n.l. als tolk en vertrouwensman op te treden tusschen Spanjaarden en Duitschers te Ludwigshafen, een uitweg welke hij ter bereiking van zijn verdere doeleinden direct aanvaardde. Tusschen haakjes zij gezegd, dat Kerssens een zeer goeden aanleg voor talen gehad blijkt te hebben, want behalve Fransch, Duitsch, Engelsch en Spaansch kende hij ook nog een weinig Russisch en Italiaansch.

De ondernemingsgeest en wellicht ook de zucht naar avontuur, welke dezen Bosschenaar a.h.w. in het bloed zat, plaatste hem echter voortdurend voor nieuwe taken. Uit Ludwigshafen zag hij kans te ontvluchten, maar op de grens bij Bazel, waar hij zonder geldige papieren wilde overwippen, kreeg men hem te pakken. Het kostte hem 3 maanden gevangenisstraf; toen, losgelaten, werd hij daarna toch weer 2 maanden vastgezet, vervolgens overgebracht naar Scheveningen en daarna naar het kamp in Amersfoort, alwaar hij eerst op 10 juli van dit jaar ontslagen werd.

Daarna heeft hij eenigen tijd bij zijn familie hier in Den Bosch vertoefd. Maar op 11 augustus 1944 was Piet weer weg. Hij zou en moest zich inzetten voor zijn vaderland in dienst der geallieerde legers.

Eenige weken later wisten enkele kennissen te vertellen, dat hij gezien was te Eindhoven als Amerikaansch soldaat. (Wij herinneren eraan, dat Eindhoven op 19 September bevrijd werd).

In Eindhoven en omgeving schijnt Kerssens geweldig te hebben gevochten en wegens betoonde dapperheid zou hij zelfs bevorderd worden.

Toen het beleg van 's-Hertogenbosch aanstaande was, was Kerssens ingedeeld bij het Amerikaansche leger in Zetten.

Op Dinsdag 24 October hoorde hij via de radio van den aanval op Den Bosch; er was voor hem geen houden meer aan. Hij vroeg en kreeg verlof van zijn overste zich voor zijn vaderstad in te zetten en in razende vaart met zijn eigen wagen, vergezeld van nog een Amerikaanschen vriend, ging het naar Den Bosch toe.

Door en door bekend in zijn geboortestad vond hij hier een kolfje naar zijn hand.

In den morgen van Woensdag 25 oktober j.l., dus nog vóór het Engelsche leger dien middag de stad binnentrok, zag Den Bosch Piet Kerssens opduiken vechtend en schietend in de Hinthamerstraat.

Het was een ellendige morgen, vol van dreiging en spanning en de meeste burgers zaten zoo goed mogelijk verscholen in hun huizen. Het regende bijwijlen nog steeds granaten op de daken en uit verborgen schuilhoeken paf-ten aanhoudend de Duitschers door de straten. Het zij hier nadrukkelijk gezegd, dat Kerssens geheel zonder leiding vocht. Hij was de eerste, die met zijn auto des morgens de brug over de Zuid-Willemsvaart was gepasseerd.

Op verschillende plaatsen in de stad heeft hij dien dag hier alleen geopereerd, toen er van een leger nog geen sprake was. Op zijn „dooie eentje" verrichtte hij hier het moeilijke en doodelijk-gevaarlijke opruimingswerk.

U kunt zich de vreugde voorstellen van zijn vader en zijn kennissen, toen deze hem ontdekten vlak tegenover het ouderlijk huis, in de buurt van hoek-Clarastraat-Hinthamerstraat alwaar Piet, op den grond liggend, schoon schip aan het maken was met zijn automatisch geweer. Toen op een gegeven oogenblik, is hij, terwijl er nog een kogel langs zijn ooren floot, de straat overgesneld naar boven om een oogenblik te vertoeven te midden der zijnen.

De tijd was kort; er waren weinig woorden; er was een groote vreugde!

In den vroegen morgen van Donderdag was hij weer weg, om de zaak te dienen van zijn vaderland en zijn geboortestad.

Direct sloot hij zich bij het Engelsche leger aan en stelde onversaagd als steeds, vrees niet kennend, zijn diensten ter beschikking in het gevecht om de Wilhelminabrug. Des middags trof hem het tragisch lot van vele zijner wapenbroeders. Op het moment dat hij een gewonde wilde helpen en hij de Roode Kruis vlag omhoog hief, hebben de Duitschers hem tegen alle regels van oorlogsviering (sic) in, neergeschoten.

Bij het redden van zijn evenmensch vond Piet Kerssens den dood. Eerst kwam er een kogel in zijn been, daarna werd hij getroffen in de borst. Hij werd overgebracht naar het hospitaal Coudewater, alwaar hij aan zijn verwondingen bezweken is.

Een kruis en bloemen dekken zijn graf op het militaire heldenkerkhof te Oss, alwaar hij des Zaterdags 28 October begraven werd.

In augustus 1940 heeft Piet Kerssens uitgeroepen: 'Leve de Koningin.' Oogenblikkelijk werd hij door de Duitsers gegrepen en in de marechaussee-kazerne aan den Vughteweg opgesloten.

Vier en een half jaar later, na een veelbewogen en heldhaftig leven is hij voor Koningin, Vaderland en zijn stad 's-Hertogenbosch gestorven.

Archieven Nederland

NL-AgaENK, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Sint-Agatha

- archief van de Broeders van Amsterdam
- archief van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Steyl)

NL-AsdSAA, Stadsarchief Amsterdam

- archief Politierapporten '40-'45

NL-BozWBA, Westbrabants Archief, Bergen op Zoom

- archief van de Stichting Saint Louis te Oudenbosch 1870-2001

NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag

- archief Ministerie van Defensie: Korps Tolken der Koninklijke Landmacht
- archief van het Ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) 1945-1952
- archief Ministerie van Justitie te Londen 1940-1945
- archief Ministerie van Oorlog te Londen 1941-1945
- collectie van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOP)
- plaatsingslijst persoonsdossiers Oorlogsgravenstichting

NL-HaNIMH, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

- archief Prinses Irene Brigade

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch

- archief comité van ouders en familieleden van gesneuvelde Bosschenaren ten behoeve van het oprichten en laten maken van een schrijn in het stadhuis
- archief Gemeentebestuur 's-Hertogenbosch 1922-1996
- archief Gemeentepolitie 's-Hertogenbosch 1816-1996

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

- archief Burgerlijke Stand
- archief Gevangenen in 's-Hertogenbosch 1815-1940
- archief Rechtbank 's-Hertogenbosch 1838-1930

NL-LdnRAL, Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden

- archief stadsbestuur Leiden 1816-1929

NL-MtRHCL, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht

- archief Arrondissementsrechtbank te Roermond 1940-1949
- archief Huis van Bewaring en Gevangenis te Roermond 1918-1975

NL-PngGPM, Gemeentearchief Peel en Maas, Panningen archief van de gemeente Maasbree 1545-1939

Archieven buitenland

Antwerpen, Felixarchief

- Vreemdelingendossiers

Bad Arolsen, International Center on Nazi Persecution/ Arolsen Archives

- Inhaftierungsdokumenten
- Registreringen von Ausländern und deutschen Verfolgten durch öffentliche Einrichtungen, Versicherungen und Firmen (1939-1947)

Girona, Arxiu Historic de Girona

- archief Govern Civil de Girona, Expedients de fronteras i d'investigació

Madrid, Archivo General e Histórico de Defensa

- Causas Judiciales, Diligencias Previas

Washington, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

- Holocaust Survivors and Victims Database

Gedrukte bronnen en literatuur

GENT, L. VAN, 1989: October 1944. *Den Bosch. Bevochten en bevrijd* (Zwolle)

GONZÁLEZ PADILLA, E., 2003: *La Justicia Militar en el Primer Franquismo* (zonder plaats)

MAENHOUT, J., 2018-2019: *Miranda de Ebro. Een concentratiekamp op het politiek schaakbord van Franco* (masterscriptie Universiteit Gent), raadpleegbaar via de [Universiteitsbibliotheek Gent](#) (geraadpleegd 20-06-2024).

PERRY, J., 1991: *Jongens op kostschool* (Utrecht)

Procediments judicials militars (sumaríssims). De l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona 1939-1980 (2015)

ZURNÉ, J.J., *Oorlogsboeven. Alledaagse criminaliteit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen)